

УДК: 159.9.01(091) (477)
№ держреєстрації: № 0115U000804
С 76

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2;
тел. (044) 288-33-20

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор

Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН
України, дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.

_____ Максименко С.Д.

"__" _____ 2017 р.

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ

**”СТАНОВЛЕННЯ БАЗОВИХ ПАРАДИГМ
УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ”**
(ЗАКЛЮЧНИЙ)

Науковий керівник НДР,
зав. лабораторією загальної психології
та історії психології
ім. В.А.Роменця
доктор психологічних наук

Турбан В.В.

Київ – 2017

Результати цієї роботи розглянуто Вченою радою Інституту психології імені
Г. С. Костюка НАПН України, протокол № 13 від 26.12.2017 р.

РЕФЕРАТ

Звіт складається з тексту розміщеного на __ сторінках.

Ключові слова: психологічна думка, психологічне вчення, психологічна парадигма, історична пам'ять, персоналізм, ментальність, етнокультурний простір, звичаєвість, національна свідомість, особистість, етика, мораль, самореалізація, вчинок.

Мета роботи – вивчити особливості становлення базових парадигм в українській психології. В роботі планувалося дослідити закономірності й основи, психологічний зміст і функціональну роль психологічних парадигм, а також розкрити їхню рефлексію в українській психологічній думці.

Об'єктом дослідження є українська психологічна думка.

Предметом дослідження є психологічні парадигми в науковому просторі України.

Основні методи дослідження: загальні методи: аналіз та узагальнення даних наукової літератури та інших джерел за темою дослідження, класифікація, історико-психологічний аналіз та реконструкція, а також системний, структурно-функціональний, порівняльно-ретроспективний, індуктивно-дедуктивний, аналогії та моделювання. У процесі застосування концептуальних понять і категорій – метод рефлексії. Першорядне значення мають структуралістський і постструктуралістський методи, експертна оцінка, аналіз продуктів діяльності.

Дослідження здійснювалося у три етапи (2015 – 2017 рр.): на першому – здійснили теоретичний аналіз первинних джерел та розробили методологічні засади дослідження; на другому – здійснили аналіз процесу і тенденції становлення базових парадигм української психології; на третьому – провели теоретичне узагальнення аналітичного матеріалу.

Наукова новизна дослідження. Становлення базових парадигм в українській психології розгорталось відповідно до зміни загальноєвропейських світоглядних парадигм і культури; властиві українському суспільству соціальні практики, ціннісні уявлення й орієнтації постають у релігійних, філософських і наукових працях українських авторів як особливі предмети рефлексії.

Уперше проаналізовано й узагальнено провідні тенденції та закономірності становлення базових парадигм української психології. Опрацьовано аналітичний матеріал і розроблено концептуальну схему, яка розкрила структуру та зміст національного психологічного простору й окреслила базові парадигми української психології.

Показано, що концептуальна схема, за якою дослідження становлення та розвитку базових парадигм української психології розглядається у п'яти напрямках, а саме: релігійно-філософська парадигма; парадигма активної особистості, розкрита в психології діяльності; парадигма визначальності інтроспекції, запропонована в теорії Сергія Рубінштейна; гуманістична парадигма й постнекласична парадигми. Запропоновані психологічні напрями відтворюють важливість і значущість психологічних учень і програм, що існували в той час та впливають на теперішній, а також, будуть формувати майбутній стан психологічного знання в Україні..

Для обґрунтування нової концептуальної схеми *розглянуто і попередньо потрактовано* основні особливості закономірностей та змін психологічних парадигм.

Започатковується представлення про нову парадигму освіти. Нова парадигма освіти має опосередковувати такі складники: безперервність навчання, спадкоємність і включення особистості до активного освітнього середовища, вміння самостійно керувати творчим процесом і здатність розвивати свої здібності та творчий потенціал.

Застосування цих результатів може здійснюватись викладачами усіх рівнів освіти в Україні, керівниками організацій різних форм власності і державних установ. Соціальний ефект роботи зумовлений надзвичайно важливим націоформуючим, моделюючим державотворчим потенціалом, здатним істотно впливати на розвиток національної та державницької свідомості, на що й спрямована НДР.

Умови одержання звіту: за договором, 01171, Київ-171, вул. Антоновича, 180 УкрІНТЕІ.

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР зав. лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А.Роменця, д. психол. н., проф. Провідний науковий співробітник, д. психол.н., проф. Провідний науковий співробітник, ст.н.сп., к.пс.н. Старший науковий співробітник, ст.н.сп., к.пс.н. Провідний науковий співробітник, ст.н.сп., к.пс.н. Провідний науковий співробітник, ст.н.сп., к.пс.н. Провідний науковий співробітник, к.пс.н. Провідний науковий співробітник, к.пс.н. Науковий співробітник, к.пс.н. Молодший науковий співробітник Молодший науковий співробітник	Турбан В.В. (вступ, висновки, розділ 4.1.) Сердюк Л.З. (розділ 5.1.) Бугайова Н.М. (розділ 3.4.) Мельник О.А. (розділ 1.2.) Поклад І.М. (розділ 2.2.) Терещук А.Д. (розділ 3.3.) Маценко В.Ф. (розділ 3.1.) Маценко Ж.М. (розділ 4.4.) Білоконь І.В. (розділ 4.2.) Савіна М.І. (розділ 2.1.) Скальська Л.О. (розділ 3.2.)
---	---

ЗАКЛЮЧНИЙ НАУКОВИЙ ЗВІТ

про науково-дослідну роботу

«СТАНОВЛЕННЯ БАЗОВИХ ПАРАДИГМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ»

(Державний реєстраційний № 0115U000804 терміни виконання 01.01.20015 р. – 31.12.2017 р.)

Актуальність проблеми. Парадигма є міждисциплінарною пояснювальною схемою, що реалізується у філософії, природничих і гуманітарних науках, а також у релігійному мисленні та мистецтві. Парадигма є образним конструктом, котрий пропонує пояснювальну схему причинно-наслідкових зв'язків, які розкриваються в наукових дослідженнях, осмислюються філософією та теологією, а також переживаються в мистецтві. Однак, становлення певних парадигм і їхнє розгортання в тих чи тих культурних умовах істотним чином залежить від попередніх культурно-історичних процесів і особливостей розвитку національних наукових шкіл. І в цім контексті є рація говорити про національно-культурний вимір універсальних парадигм. Відтак, осмислюючи становлення, оформлення та кризи евристичності парадигм в українській психології, доцільно привернути увагу як до їхніх універсальних рис, так і до їхньої трансформації в Україні. Актуальність висвітлення парадигмальних основ української психології є зумовленою тенденціями в розвитку сучасної наукової думки та культури. Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується переважанням постнекласичних підходів. Особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Мультипарадигмальність психології, яка послужила основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми, поклала початок гуманістичній революції в психологічних дослідженнях. Відповідно на перший план виступають проблеми, поставлені раніше в екзистенціальній філософії та психології, які не знайшли належного розв'язання, – проблеми життєвого вибору, смислу, свободи волі, саморегуляції, автономії та самодетермінації. Відтак, співробітниками лабораторії представлено концептуальну схему, за якою дослідження становлення та розвитку базових парадигм української психології розглядалися відповідно до п'яти основних напрямків, а саме: психологічні судження в рамках релігійної філософії (релігійно-філософська парадигма); парадигма активної особистості, розкрита в психології діяльності (парадигма психології діяльності); парадигма визначальності інтроспекції, запропонована в теорії Сергія Рубінштейна (парадигма суб'єктності Рубінштейна); парадигма «бунтівної людини» – екзистенціальна (гуманістична) психологія (гуманістична парадигма). А також, постнекласична парадигма.

Мета роботи – вивчити особливості становлення базових парадигм в українській психології. В роботі планувалося дослідити закономірності й основи, психологічний зміст і функціональну роль психологічних парадигм, а також розкрити їхню рефлексію в українській психологічній думці.

Провідна ідея дослідження полягала в тому, що у процесі її реалізації планується сформулювати визначальну концептуальну схему становлення парадигм в Україні, визначити наявність та логіку становлення саме базових парадигм, окреслити основні характеристики парадигми розвитку уявлень і вчень про психічну реальність.

Завдання роботи:

1. Виявити провідні психологічні теорії та моделі, котрі мають характер наукових парадигм, і вплинули на розвиток української психології.

2. Узагальнити причини становлення, розвитку та кризи евристичності парадгмальних уявлень у психології.

3. Визначити та схарактеризувати основні лінії розвитку уявлень про особистість у другій половині XIX – XX сторіччя з огляду на різнодосвідне розуміння концептуальних засад особистості. Здійснити узагальнення наукових підходів що до розвитку проблеми особистості в українській психології у першій половині XXI століття.

4. Здійснити історико-психологічний аналіз та систематизацію провідних напрямків осягнення внутрішнього світу людини представниками світської та релігійної думки; встановити тенденції вивчення психічної реальності, що презентовані в працях світського й богословського спрямування.

5. Розкрити передумови становлення постнекласичної парадигми в українській психології; визначити концептуальні засади формування основних напрямів української постнекласичної психології; розкрити розвиток синергетичної методології в українській психології.

Основні методи дослідження: загальні методи: аналіз та узагальнення даних наукової літератури та інших джерел за темою дослідження, класифікація, історико-психологічний аналіз та реконструкція, а також системний, структурно-функціональний, порівняльно-ретроспективний, індуктивно-дедуктивний, аналогії та моделювання. У процесі застосування концептуальних понять і категорій – метод рефлексії. Першорядне значення мають структуралістський і постструктуралістський методи, експертна оцінка, аналіз продуктів діяльності.

Дослідження здійснювалося у три етапи (2015 – 2017 рр.): на першому – здійснили теоретичний аналіз первинних джерел та розробили методологічні засади дослідження; на другому – здійснили аналіз процесу і тенденції становлення базових парадигм української психології; на третьому – провели теоретичне узагальнення аналітичного матеріалу.

Наведені завдання вирішувались в рамках виконання більш конкретних дослідницьких тем, кожна з яких розкривала ті чи інші аспекти поставлених в дослідженні проблем. За 3 роки дослідники опрацювали методологічні засади дослідження, розробили й узагальнили концептуальну схему, здійснили збір й опрацювання емпіричного матеріалу.

У звітному році проводилось узагальнення результатів дослідження та впровадження результатів проміжних тем під час читання лекцій у вузах (навчальні курси з загальної психології, історії психології, соціалізації людини), в доповідях на конференціях та публікаціях виконавців роботи у періодичних виданнях.

Кількість упроваджених результатів НДР, отриманих упродовж звітнього та двох попередніх років, за видами продукції:

НДР “ Становлення базових парадигм української психології ” (2015–2017 рр.).

Результат НДР: монографія:

Становлення базових парадигм української психології: колективна монографія / авт. В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, І.М. Поклад та ін. // за ред. В. В. Турбан, 2017. – 257 с. <http://lib.iitta.gov.ua/709226/1/> ISBN 978-966-194-285-0.

Цільова група користувачів продукції: фахівці у галузі загальної психології, історії психології, практичні психологи, педагоги, соціальні працівники, студенти, аспіранти, а також ті, хто цікавиться проблемами становлення історії психології в Україні.

За результатами НДР опубліковано 1 монографію, яка знаходиться у електронній бібліотеці НАПН України, а також розміщено 55 наукових праць за вказаною НДР у електронній бібліотеці НАПН України, що забезпечує широку можливість для ознайомлення з ними користувачів продукції.

Отримано документальне підтвердження впровадження у формі довідок про впровадження та угод що передбачають впровадження 20 об'єктами впровадження з різних регіонів України (20 ВНЗ та інші заклади освіти). Аналіз і узагальнення інформації дозволяють зробити висновок про впровадження результатів НДР як успішне.

Соціальний ефект впровадження результатів НДР полягає у підвищенні психологічного та психолого-етичного рівня науковців, викладачів, студентства, поглибленні практичного використання досягнень історії психології в сучасних освітніх технологіях.

Перспективи впровадження: рекомендується звітну колективну монографію «Становлення базових парадигм української психології» впроваджувати у процес підготовки і підвищення кваліфікації психологів, науковців, студентів з метою забезпечення їх новими науковими знаннями, концепціями, стимулювання потреби наукового концептуального мислення загалом.

Можливі об'єкти впровадження: переважно ВНЗ, освітні організації, психологічні центри. Впровадити при виконанні нової НДР за темою: «Генеза поняття «особистість» в українській психологічній науці», що буде здійснюватися з 2018-2020 рр.

ШЛЯХ ДО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: РЕЛІГІЙНА Й АКАДЕМІЧНО-РЕЛІГІЙНА ПАРАДИГМИ

Українська психологія поряд зі значними теоретичними розробками має солідні досягнення у вивченні історії світової та вітчизняної психології. Цими досягненнями охоплюються всі найважливіші культурні періоди історії людства, його культури, становлення самої психології то як філософської дисципліни, то як самостійної науки. Тому, необхідність більш глибокого і всезагального осмислення історії розвитку психології, розширення часового діапазону історичних пошуків, залучення в контекст професійної свідомості сучасного психолога позитивних досягнень попередників не втрачає своєї актуальності і у XXI столітті. Історія психології була, є і залишається справжньою совістю психолога. І йдеться не тільки про те, що психолог має викласти історію питання, яке вивчає, вказати, що й до нього цікавились цим питанням, а потім віддавши належне попереднім думкам, говорити щось своє. Мова йде про те, що ігноруючи провідний смисл історії психології дослідники збіднюють взагалі теоретичні засади самої психології.

Процесу становлення вітчизняної психологічної науки, розвитку психологічної думки на Україні присвячена ціла низка робіт. Традиції досліджень з історії психології набирають дедалі більшої міці, розширюється коло дослідників, відтак можна говорити про плідну традицію наукових пошуків: на перетині теорії та історії психології виникають важливі наукові інсайти. Підтримувати, збагачувати й зберігати їх – справа честі нинішнього покоління українських психологів.

Починаючи лінію досліджень щодо зародження та розвитку вітчизняної університетської психології, вважаємо за необхідне, насамперед, зазначити такий потужний осередок філософсько-психологічної думки в нашій країні, котрим була Київська духовна академія. На протязі близько двох століть цей учбовий заклад був зосередженням найкращих наукових сил України і здійснив значний вплив на розвиток духовного життя нашої країни. Перші викладачі курсу психології в українських університетах, що почати відкриватись у першій половині ХІХ століття розпочинали свій професійний, науковий шлях саме з Київської духовної академії. Саме тому, проводячи історико-психологічне дослідження, реконструкцію психологічних поглядів, що присвячені ролі Київської духовної академії в становленні та розвитку української університетської психології теоретико-методологічною основою виступило наступне *концептуальне положення: новий етап розвитку психологічного знання є не лише підготовлений попереднім, але й є обумовлений визначеною кількістю характерних для свого часу направляючих ідей, що, зокрема, проявляється у синхронних відкриттях.*

З історичних джерел нам відомо, що першим викладачем психології у відкритому в 1834 році Імператорському Київському університеті св. Володимира був Орест Маркович Новицький (1806-1884 рр.), учень та послідовник ректора Київської духовної академії Інокентія Борисова, за рекомендації якого і був запрошений до викладання. У подальшому до викладання психології в університеті були залучені також вихованці Київської духовної академії архімандрит Феофан Авсеньєв та Сильвестр Гогоцький.

Які філософсько-психологічні ідеї були наявними, мали місце у фундатора не лише парадигмальних засад філософської школи Київської духовної академії Інокентія Борисова, але й і у вчителя засновників університетської психології на Україні? Саме розкриттю цього питання і присвячено наше історико-психологічне дослідження, результати якого ми і починаємо висвітлювати визнаючи за аксіому той факт, що особистість вчителя впливає на становлення особистості його учнів, тому спочатку до уваги пропонуємо біографічні сторінки щодо особливостей життя, поглядів та переконань видатного і визнаного вченого Інокентія Борисова.

Іван Олексійович Борисов народився 15 грудня 1800 року в місті Єльц Орловської губернії у родині священика Успенської церкви. Початкову освіту він отримав у Воронежській (1810-1811 рр.) і потім, по смерті свого батька, в Орловській (1811-1819 рр.) семінаріях. У згадуваннях про Інокентія є свідчення, що він у достатньо ранньому віці навчився читати і писати, мав гарну пам'ять, цитувавши дома проповіді, які йому сподобались. У обидвох зазначених семінаріях Інокентій відрізнявся своїми успіхами. Цьому сприяла домашня підготовка і наявні здібності. Він швидко переходив з одного класу в інший: у вересні 1810 року він був переведений у третій клас, а в січні 1811 у четвертий. У 1812 році Іван Борисов вступив до Орловської духовної семінарії, котра на той час знаходилась в місті Севськ. Навчаючись у семінарії він привертав до себе увагу своїми блискучими

здібностями і відмінними успіхами. Згідно слів преосв. Макарія, твори Івана – у риторичному класі, розмірковування – у філософському і проповіді – у богословському, котрі він писав за досить короткий час і з легкістю, нерідко вражали своїм достоїнством не лише вихованців, але й вчителів-наставників. У своїх спогадах Інокентій зазначає про значний вплив на нього у дитячі та юнацькі роки священика м. Єльця Василя Климентова, людину незвичайної доброти, любителя науки, котрий володів різними пізнаннями, і про якого преосв. Інокентій завжди згадує з любов'ю і глибокою повагою (Богословские труды, 1992).

Як один із самих найкращих студентів Орловської семінарії, Іван Борисов був рекомендований до вступу в Київську духовну академію. Після попередніх випробувань був прийнятий у вересні 1819 року у склад першого курсу щойно реформованої Академії (Труды Киевской Духовной Академии, 1900).

Під час свого навчання в Академії (1819-1823 рр.) Іван Борисов був відмічений з поміж середовища своїх товаришів як людина з достатньо розвиненим розумом і здібностями. На підтвердження цьому зазначались його відмінні успіхи у навчанні. Викладачами Академії у спогадах про Інокентія зазначається його відмінна проповідницька здібність і взагалі схильність до вчено-богословських розмірковувань. Підтвердженням цьому є його опубліковані вправи у 1823 році у “Зібранні досвідів студентів Київської Академії першого випуску”. Заслуговує на увагу і те, що Іван Борисов закінчив Академію першим студентом зі званням магістра богослов'я (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003).

Невідомо, чому Іван Борисов, який за характеристикою будучи найкращим випускником Академії, не був залишений на її службі після закінчення. Можна було б подумати, що йому, як людині, яка має достатньо великі здібності, бажали надати можливість більш почесного призначення, яким і була визнана служба на посаді інспектора Петербурзької духовної семінарії. Але вся сила подібної здогадки послаблюється і навіть, можна сказати, зовсім знищується тим міркуванням, що в Київській духовній академії тоді була особлива, надзвичайна необхідність у таких талановитих наставниках, котрим, напевно, обіцяв бути І. О. Борисов. Відомо, що з першого Інокентіївського курсу було залишено 6 чоловік для заміщення вільних місць наставників в Київській духовній академії (Гафаров Л.С., 2001). Важко припустити, щоб без серйозних і особливих причин, навіть, можливо, без прямих вказівок вищого керівництва, випускник першого курсу реформованої Київської духовної академії не опинився би у числі їх, а був призначений, по закінченні курсу, інспектором Петербурзької духовної семінарії.

У Петербурзі І. О. Борисов, прийнявши там у грудні 1823 року чернецтво з ім'ям Інокентія, залишався 7 років. На протязі цього періоду він займав наступні посади: інспектора семінарії, ректора Олександрівських духовних училищ (з 15 листопада 1823 р.), бакалавра (з 16 грудня 1824 р.), професора (з 1826 р.) й інспектора Академії (з 1825 р.), був членом академічного правління і конференцій та духовно-цензурного комітету (Гафаров Л.С., 2001).

За роки перебування у Петербурзі Інокентій набув широкої популярності і слави, як красномовний проповідник, видатний професор – лектор і письменник-богослов. Наприкінці своєї петербурзької служби у 1828 році за свої твори “Життя Св. Священномученика Кипріяна, єпископа Карфагенського”, “Життя Св. Апостола Павла” та “Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа” Інокентій був удостоєний ступеня доктора богослов'я. Крім цих творів він писав твори і статті та

досить активно публікувався переважно в академічному журналі “Християнське Читання” (Гафаров Л.С., 2001).

27 серпня 1830 року архімандрит Інокентій був призначений ректором своєї рідної Академії і залишався на посаді до 1839 року (Труды Киевской Духовной Академии, 1900). Нижче ми повернемося до його діяльності на посаді ректора Київської духовної академії.

1 березня 1841 року Інокентій призначається єпископом Вологодським, але займає цю посаду не довго, менше року. Але за свою активну діяльність, вдале управління, зокрема клопотання щодо відновлення позаштатного і закинутого монастиря в ім'я преп. Феодосія Тотемського отримав подяку від Св. Синода. 31 грудня 1841р. преосв. Інокентій був переведений єпископом із Вологди до Харкова. Під час управління Харківською єпархією, він 15 квітня 1845 року, був возведений в сан архієпископа і залишався у Харкові до 1848 року (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003).

За період свого керування у Харкові він відтворив три монастиря – Святогірський, Харківсько-Покровський і Ахтирський, також заснував новий Миколаївський жіночий монастир. Влаштував хресну ходу для підняття релігійного духу місцевого населення, введенням загальнопархіальної свічної операції у вигляді збільшення коштів щодо забезпечення сиріт і бідних духовного звання (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003). Крім того, у Харкові преосв. Інокентій займався активною проповідницькою діяльністю, продовжував наукові богословсько-історичні дослідження, займався укладанням “Догматичної Збірки”, історією православ'я у Польщі, історією руського розколу, а також публікував статі і книжки про свята і богослужіння, про гріх і його наслідки, займався публікуванням акафістів та канонів. Відмітимо, що в останній рік свого перебування на Харківській архієрейській кафедрі він провів у Петербурзі, де приймав активну участь у вищому керуванні вітчизняною церквою, у якості представника у Св. Синоді, а 24 лютого 1848 року Інокентій був переведений з Харкова до Одеси (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003).

Найвидатніша сторона в діяльності преосв. Інокентія щодо управління Херсонською єпархією складає його турботу по відновленню Кримських пам'ятників християнської давнини. На думку Інокентія, відновлені Кримські древні християнські святині повинні були утворити “вітчизняний Афон”. Сам Інокентій дуже багато працював у цьому напрямі: збирав історичні свідчення про давні, запустілі, або зруйновані монастирі та церкви Тавриди, так само і про святих, що покоїлися у Криму. Займався агітаційною діяльністю серед населення задля виклику інтересу у людей до цієї справи, і йому це в значній мірі вдалося. Розпочата ним справа щодо відновлення древніх християнських святинь у Криму не припинилась і з його смертю, а згодом принесла плоди.

Під час подорожей по розрізнених і спустошених місцях своєї єпархії, з метою з'ясування потреб і засобів щодо їх задоволення, преосв. Інокентій і занедужав смертельною хворобою, від котрої і помер в Одесі 26 травня 1857 року. В Одесі, як і в інших місцях свого служіння Інокентій не переставав займатися вчено-літературними працями. Окрім проповідей, які згодом стали відомими на всіх теренах Імперії, він займався продовженням свого “Догматичного Збірника”, котрий залишився незавершеним складанням акафістів і канонів: “Пресв. Трійці”, “Воскресінню Христову”, “Архангелу Михаїлу” і “До причастя св. Таїнств”, а також закінченням

твору “Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа”, надрукованого (окремо) вже після його смерті.

Після біографічних сторінок життя Інокентія Борисова, викладених вище, знайомство з цією дивовижною особистістю, видатним вченим ми продовжимо висвітлюючи його діяльність на посаді ректора Київської духовної академії, де і “виховувались” майбутні фундатори української університетської психології.

Із історичних джерел відомо, що преосв. Інокентій був ректором Київської духовної академії на протязі 9 років (з 17 серпня 1830 р. – по 10 жовтня 1838 року). В часи свого ректорства ним було дуже багато зроблено на користь і для благоустрою Київської духовної академії (Шип Н. А., 2010).

Перше, на що він звертає увагу як дуже освічена людина, любляча науку, так це на покращення навчальної частини в академії. Він прагнув підвищувати науковий рівень студентів, усіяко залучати їх до наукових занять, а також, разом з тим займатися і упорядкуванням учбових занять. На зібранні Академічної Конференції 5 жовтня 1832 року Інокентій виступив з промовою про те, що потрібно розмірковувати про кращий метод викладання наук і занять студентів, залучати студентів до перекладу корисних книг, це на думку ректора, сприяло б також успіхам духовного просвітництва. Після цього засідання ректор запропонував низку заходів, зокрема були викликані професори, бакалаври для перекладу книжок з церковної, історичної, лінгвістичної, фізичної, філософської проблематики, а також красномовства. Поява цих видань була вкрай необхідна для учбового закладу. Інокентій, будучи ректором, часто спілкувався з професорами з різних предметів, розпитуючи їх про те, у чому вони особливо мають потребу, і потім намагався усіяко сприяти їм у виконанні намічених ними занять. Також вказаного дня Інокентій запровадив обов'язковий клас читання в бібліотеці по визначеним дням під наглядом бібліотекаря і бакалаврів за класами мов, щоб крім класичних занять студенти перекладали книжки найкращих іноземних письменників. Таким чином, Академічна Конференція, без сумніву, за ініціативи преосв. Інокентія, прагнула залучити не лише наставників, але й студентів академії. І значна частина праць була переведена і навіть видана. Ця діяльність сприяла науковому поживленню і одухотворенню, котре охопило усіх в часи ректорства Інокентія.

Попри свою вдалу чутливість і чуйність на все корисне і розумне, преосв. Інокентій не залишався осторонь і тому науково-історичному руху, ініціатором котрого в Києві з 20-х років XIX ст. був митрополит Євген Болховітінов і розквіт котрого припав саме на ректорство преосв. Інокентія в Київській духовній академії. Хоча за своїм складом розуму Інокентій був богословом-систематиком, проповідником-поетом з високим творчим талантом, і в цьому відношенні складав пряму протилежність практично-тверезому направленню історичного розуму митр. Євгенія Болховітінова, але обидва вони зійшлися і навіть, ймовірно, зблизилися між собою саме на ґрунті церковно-історичних занять. Можливо, під впливом митр. Євгенія і М.О. Максимовича, з котрими Інокентій був пов'язаний узами тісної дружби і за власними інтересами.

Любов Інокентія до церковно-історичних занять не була тимчасовим і випадковим захопленням, а була притаманна йому на протязі усього життя. Преосв. Інокентій почав у Києві займатися церковною історією. Плодом цих занять було невелике дослідження “Про початок християнства у Польщі”, надруковане згодом. Цікавився він також й іншими церковно-історичними працями, наприклад, про унію,

про православ'я у Греції, Польщі та інших слов'янських землях, а також початком історії вітчизняної церкви. У нього навіть у той час була наукова думка про видання "Історичної бібліотеки південно-західного краю України". У зв'язку з цими заняттями церковною історією Інокентій разом з Максимовичем у 30-х роках ХІХ століття ініціюють створення особливого товариства історії і давнини, пишеться статут. Але задумане ними не здійснилось, за причини від'їзду обох з Києва. Хоча їх ідея частково втілилась у новоствореній в Києві "Тимчасовій Комісії для розбору древніх актів" (Труды Киевской Духовной Академии, 1900, с.505).

Достатньо важливим заходом, до котрого вдався преосв. Інокентій і який все ж таки мав на меті – звеличення і пошвавлення науково-богословського руху в Київській духовній академії, було заснування у 1837 році особливого друкованого академічного органу у вигляді журналу – "Недільне читання". Під вмілим керівництвом Інокентія у перші роки видання журналу, його зміст був просто неперевершеним. У журналі розміщалися різні розмірковування за різними предметами академічного курсу. Наставникам Академії надавалась можливість друкувати свої напрацювання, результати своїх наукових досліджень і пошуків.

Люблячий науку ректор Київської духовної академії Інокентій намагався за увесь час свого ректорства схилити і будь-якою ціною заохочувати до наукових занять не лише професорів, але також і студентів своєї академії. І в цьому останньому відношенні Інокентій прагнув до відтворення тих порядків, які існували на початку після реформування академії, котрі співпали з роками навчання Інокентія, але були припинені з 1826 по 1830 роки (Профессор протоиерей Федор Титов, 2003). Праці студентів, на думку Інокентія, були найкращим показником результатів свого вченого діяння. Серед студентів це теж мало сприятливий вплив, збуджуючи в них дух змагання і посилену увагу до наукової обробки своїх творів. А для підтримки цього інтересу серед студентів митр. Євгеній заснував премію за найкращу студентську роботу, а Інокентій влаштовував урочисте випробовування, виступ перед публікою, а також можливість публікування.

Чудовою стороною в діяльності преосв. Інокентія, як ректора академії, складає, без сумніву, його потужне бажання і прагнення зробити Київську духовну академію центром, можливо, більш широкого науково-богословського і церковно-історичного руху. З цією метою він широко розповсюджував студентські роботи задля привертання уваги на них усіх поціновувачів духовної просвіти. За його ініціативи, студентські друковані твори, як у вигляді збірників, так і окремими виданнями розсилались почесним членам Академічної Конференції та іншим відомим в науці і літературі особам. Товариство вчених людей на той час, на чолі з архіпастирями відгукнулось дуже позитивно, висилались листи з вдячністю на таку організовану наукову діяльність Інокентія. Запрошуючи у почесні члени Академічної Конференції і кореспондентів професорів, єпископів, митрополитів, екзархів з різних регіонів і країн Інокентій прагнув до обміну науковим досвідом.

З історичних джерел відомо, що в роки ректорства преосв. Інокентія, за статутом, Київська академія стояла на чолі цілого духовно-учбового округу, до складу котрого входило декілька єпархіальних семінарій і нижчих духовних училищ. До Інокентія управління цими закладами обмежувалось виключно адміністративно-бюрократичними розпорядженнями і частково лише в безпосередньому спостереженні за станом учбових справ у них, котре полягало у перегляданні семінарських конспектів і ревізіях (Профессор протоиерей Федор

Титов, 2003). Преосвященний Інокентій, очевидно, волів бачити свою академію дійсним центром не лише адміністративного управління Київським духовно-учбовим округом, а разом з тим приймати активну роль у його науково-учбовому житті. Задля здійснення цієї цілі Інокентій приймає заходи стосовно ознайомлення семінарій з тим науково-навчальним процесом, який є і відбувається в академії. Це досягається завдяки розсилки друкованих журналів, зібрань Конференцій, програм публічних виступів, студентських творів, які видавалися академією. Але цим Інокентій не обмежився і виступив за те, щоб залучати до науки наставників семінарій, запропонувавши наставникам окрім класичних занять займатися науковою, дослідницькою діяльністю. Хоча досягти цього було дуже важко. Семінарські наставники того часу знаходились, як свідчить дослідник з історії Київської духовної академії Федір Іванович Тітов (1864-1935 рр.), у досить несприятливих умовах для заняття наукою. З одного боку, семінарські бібліотеки сильно страждали скудністю наукових посібників, а з іншого боку, самі наставники вкрай бідували у матеріальному становищі і тому полишені були можливості заповнювати недолік посібників у семінарських бібліотеках виписуючи їх за власні кошти (Професор протоіерей Федор Титов, 2003). Тому не дивно, що більшість семінарських правлінь на циркулярний припис Академічної Конференції від 25 вересня 1836 року зовсім нічого не відповіли, а деякі, наприклад Київське, Подільське і Кишинівське відповіли, що серед наставників їхніх семінарій зовсім не виявилось осіб, “котрі б окрім виконання своїх обов’язків по класу, займались будь-якими вченими справами” (Архив Киевской духовной Академии по Конференции за 1836 год).

Але Інокентій не відносився до тих людей, які хоча б на мить втрачали надію у найкраще, і, його почули деякі представники семінарій. Так, правління Тіфліської духовної семінарії відгукнулось на заклик Академії, зокрема, у відгуку було зазначене наступне: “1) вчитель філософії Платон Іоселіанов займався укладанням грузинської граматики з перекладом її на російську мову; 2) професор словесності Косьма Спасський-Автономов у 1834 році здійснив подорож на Арарат, довівши, що вона придатна до сходження, при цьому склав опис тамошніх місць; окрім цього займався також складанням граматики латинської мови; 3) вчитель російської та грузинської історії Олексій Марсов підготував записи по грузинській історії, котрі були ним знайдені у місцевих літописах” (Труды Киевской Духовной Академии, 1900, с.519-520).

Читаючи такі відповіді, преосв. Інокентій дуже радів, але найбільшою радістю для нього були власне його учні по Київській духовній академії, серед котрих був і перший викладач психології в Імператорському Київському університеті св. Володимира Орест Новицький, автор першого університетського підручника з психології, виданого типографією університету св. Володимира у 1840 році, який без усіякого сумніву у своїх наукових поглядах спирався на науковий досвід, вчення свого вчителя і наставника.

Отже, із представленого вище матеріалу про життя та діяльність, Інокентія можна охарактеризувати як дуже освічену людину, справжнього вченого, котрий завжди знаходився в стані наукового пошуку, прагнув до постійного вдосконалення та розвитку, ніколи не зупинявся на досягнутому, а навіть жертвовно, не зупиняючись перед перешкодами і не втрачаючи надії та віри займався популяризацією науки і науковості. Дуже багато працював усе своє життя, був доброзичливим і дружелюбним, відкритим для людей і знань. За роки його ректорства, зауважує

дослідник з історії Київської духовної академії Федір Тітов, це був особливий період в історії академії, зокрема, з науково-навчальної сторони, її пожвавлення, звільнення богословської науки від уз схоластики, яка її сковувала, і залучення її на служіння життю, вітчизняної історії. Це був час розширення наукового впливу за межами академії, наостанок, період відновлення порядків і правил, що склались у перші роки її існування після реформи 1819 року. Ініціатором і головним представником цього пожвавлення і натхненного служіння Київській духовній академії на користь науки і був преосв. Інокентій. Саме Інокентій виступив ініціатором у часи свого ректорства за введення психології в коло дисциплін, що викладались у Київській духовній академії. Завдяки цього предмету він припускав позбутися від духу формалізму і метафізичності, котрим був, на його погляд, проникнутий виклад філософії. За допомогою психології ректор сподівався, очевидно, поєднати абстрактну сферу знання з життєвими його елементами, тобто від самого початку вбачав психологію в якості дисципліни, що стикається не лише з цариною високих розумових побудов, скільки зі сферою безпосередньої свідомості, чуттєвого досвіду людини.

Висновки до першого розділу

Згідно з результатами дослідження, представленими в першому розділі, обґрунтованим є висновок про те, що становлення і розвиток психологічного знання в Україні має у своїй основі академічно-релігійну філософію.

Потужним центром філософсько-психологічної думки в Україні була Київська духовна академія. Протягом двох століть цей учбовий заклад був осередком найкращих наукових сил і справив значний вплив на розвиток духовного життя в Україні. Перші викладачі психології в українських університетах, заснованих у XIX столітті, розпочинали свій професійний і науковий шлях саме з Київської духовної академії. Зокрема, згідно з історичними джерелами, першим викладачем психології у відкритому в 1834 році Імператорському Київському університеті Св. Володимира був Орест Новицький (1806 – 1884) – учень і послідовник ректора Київської духовної академії Інокентія Борисова, за рекомендації якого і був запрошений до викладання. У подальшому до викладання психології в університеті були залучені й інші вихованці Київської духовної академії – архімандрит Феофан Авсеньєв і Сильвестр Гогоцький.

У своїх наукових поглядах Орест Новицький спирався на науковий досвід свого вчителя і наставника, ректора Київської духовної академії Інокентія Борисова, котрий вважав, що головне завдання психології – допомогти людині стати щасливою шляхом самопізнання. Саме Інокентій Борисов був ініціатором запровадження курсу психології в академії. Погляди Інокентія Борисова про людину склали основу подальшого викладання Орестом Новицьким курсу психології в університеті Св. Володимира.

Людина визначалася згаданими дослідниками як найперший предмет вивчення, адже, згідно з античною традицією, на яку орієнтувалися мислителі Просвітництва, «пізнай самого себе» є найважливішим настановленням. Знання власної особистості, за міркуваннями мислителів-просвітників, є основою моральності та морального вчинку; крім того, через знання себе людині до снаги набувати знання про інших людей, ба навіть і про Бога. Що стосується пізнання Бога, зауважували вихованці Київської академії, то необхідність знання про себе полягає в тім, що всі найкращі риси, котрими ми наділяємо Бога, при зіставленні

понять про Нього, «зняті», здебільшого, з самої людини, тобто отримані шляхом самопізнання.

Істотний внесок у розвиток психологічного знання в Університеті Св. Володимира зробив Георгій Челпанов, погляди котрого базувалися на ідеалістичній філософії. Припущення щодо існування душі, зазначав Георгій Челпанов, ґрунтується, зокрема, на факті цілісності свідомості й особистості. Факт єдності свідомості він ілюстрував на класичному прикладі зіставлення двох уявлень: А і В. Для того, щоб таке порівняння було можливим, зазначав науковець, ми повинні «одночасно тримати у свідомості обидва ці уявлення; отже, повинне бути щось таке, що поєднує ці уявлення в одне ціле». Згідно з Георгієм Челпановим, це «щось», що поєднує різні уявлення в одне ціле, і є душа; іншими словами, щоб у процесі зіставлення обидва уявлення мислилися водночас, тобто одночасно були присутні в нашій свідомості, необхідним є засіб поєднання й утримування, котрий можна визначити за допомогою поняття «душа».

Інший аргумент, який Георгій Челпанов наводять на користь існування душі, – це «тотожність» особистості, *тотожність нашого «Я» зі спогадами та досвідом інтроспекції*. Що таке «Я» і що потрібно розуміти під тотожністю особистості? Щоб відповісти на це запитання, зазначав Георгій Челпанов, варто тільки запитати себе: що ми думаємо, коли вживаємо слово «Я»? Якщо поміркувати на цю тему, то, згадуючи, скажімо, про своє дитинство, ми зауважимо, що, думаючи нібито про різні «Я», ми завжди ототожнюємо його з тим «Я», котре є зараз. Тобто «Я є тим самим, як і скількись-то років тому... Це є моє "Я", моя "особистість". Я ототожнюю моє теперішнє "Я" із тим "Я", що я мав багато років тому, незважаючи на те, що між ними, насправді, величезна різниця». Ця обставина тлумачиться як тотожність особистості. «Якби я не відчував тотожності мого сьогоднішнього «Я» із моїм «Я» місяць тому, зазначав Георгій Челпанов, то не вважав би себе відповідальним за свої вчинки, зроблені місяць тому. Але, якщо я вважаю себе відповідальним, то це означає, що я визнаю свою тотожність у різні моменти мого життя».

Факти єдності свідомості і тотожності особистості, які докладно описував і досліджував Георгій Челпанов, у реальності яких навряд чи є рація сумніватися, спонукали до припущення існування «душі» – особливої духовної субстанції, атрибути котрої – цілісність, неподільність, нематеріальність і непорушність. Ця духовна субстанція є джерелом усіх духовних станів; вона поєднує в одне ціле всі окремі стани. Завдяки їй наше «Я» видається тотожним і неперервним. Ця духовна субстанція не є чимось тотожним з нашими духовними станами, із нашими почуттями, думками, бажаннями. Вона є щось окреме, перебуває поза ними і має на меті *поєднувати* духовні стани в одне ціле. Виокремлені уявлення про «душу», а також інтроспективний досвід особистості, склали основу психологічного вчення ХІХ століття в Україні.

ВЧЕННЯ СЕРГІЯ РУБІНШТЕЙНА ПРО СУБ'ЄКТНІСТЬ ЛЮДИНИ

Поняття рефлексії, як процесу самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, розглядає низка учених (С.Л. Рубінштейн, 2009; А.Н. Леонтьєв та ін.), і сьогодні питання самоусвідомлення стоїть дуже гостро. Психологія, на думку С.Л. Рубінштейна, має приводити до дійсного пізнання реального життя живих людей. Через втрату особової індивідуальності в умовах сучасності, людині

необхідно прагнути до власного пізнання, саморозкриття і самовизначення. І подібні процеси не можуть протікати без допомоги рефлексії та саморефлексії. Особистісний аспект рефлексії дає можливість людині орієнтуватися на власний внутрішній світ, пізнавати себе з різних сторін, виділяти в собі індивідуально-психологічні особливості. Рефлексія та саморефлексія унікальна для людини тим, що з її допомогою вона може виявити, оцінити, прийняти внутрішні ресурси власного внутрішнього світу. Усвідомлення сильних позицій, допомагає особистості як у взаємодії з оточуючими людьми, так і в розв'язанні різних життєвих ситуацій.

Людина є особистістю лише тому, що має здатність виокремлювати себе із природи, і, оскільки людина наділена свідомістю, вона має певне ставлення до природи та інших людей. Без свідомості та самосвідомості не існує особистості. Особистість, як свідомий суб'єкт, усвідомлює не лише себе, свій внутрішній світ, якості, цінності, але й оточення та свої відносини з оточуючими. Самосвідомість – є продуктом розвитку особистості, і в ході цього розвитку, отримуючи життєвий досвід, відбувається глибше переосмислення життя. І цей процес переосмислення, проходячи крізь усе її життя, утворює найсокровенніший і основний зміст існування людини, визначає мотиви її дій і внутрішній сенс життєвих завдань (С.Л. Рубінштейн, 2009).

Особистість є причетною до суспільних відносин, формуючи предметну діяльність. Людина, взаємодіючи зі навколишнім світом, здатна оцінювати його і активно перетворювати світ за посередництвом дії. Проте, поняття «дія» не є вичерпним за психологічним змістом, яке могло б описати повною мірою взаємодію в системі «особистість-світ». З огляду на це, вчинкова психологія є актуальним напрямком вивчення в сучасному науковому товаристві.

Вагомим внеском до вивчення поняття «вчинок» є наукова спадщина Володимира Андрійовича Роменця. Саме В.А. Роменець віднайшов у категорії вчинку сутнісну конкретизацію психологічної категорії дії. Вчинок, як відповідальне, спонтанне та творче діяння, дає змогу особистості розкритися до автентичного буття. За В.А. Роменцем, завдяки вчинку індивід має змогу творити власне буття, духовно розвиваючись, творити та встановлювати моральні цінності (В.А. Роменець, 2006). Вчинок не здійснюється сам по собі, поза участю суб'єкта як його автора й виконавця. Особистість є відповідальною за все те, що робить, про що міркує і говорить. Завдяки вчинку особистість творить нові форми, взаємодіє з навколишнім світом, розкриваючи свій творчий потенціал, творчий механізм психічного розвитку. У такому тлумаченні людина виступає як істота, яка реалізує свою сутність в об'єктивних продуктах своєї творчості та усвідомлює себе через них. Психологічний зміст вчинку визначається такими структурними елементами: конкретною ситуацією здійснення вчинку; спрямованістю вчинку на мету; характером дії особи і мірою її відповідальності за цю дію (В.А. Роменець, 2001; 2006).

В.А. Роменець зазначає, що вчинок здійснюється в подіях в житті людини: духовному зростанні, переображенні, встановленні нових відношень до світу. Автор зазначає, що саме вчинок формує «світ людини», і тією мірою, якою їй це вдається, вся структура вчинку підноситься до рівня важливих значущостей. Подія є результатом вчинку, яку можна тлумачити завершальним етапом самого вчинку, коли рефлексія констатує непересічну його значущість. Це, так би мовити, рефлексія рефлексії, яка виходить за межі суб'єктивності і показує втручання вчинкової акції в

саму об'єктивну дійсність. В.А. Роменець зауважував, що разом із переображенням людини відбувається і переображення дійсності – уявне і реальне, в чому й полягає сенс події (В.А. Роменець, 2006).

Сучасна українська школа психології вчинку В.А. Роменця зосереджує свою увагу на визначенні вчинку як неповторного, творчого, відповідального душевно-духовного акту реалізації людиною своєї сутності. В.А. Роменець розглядає вчинок як основну ланку, осередок будь-якої форми людської діяльності, і не тільки моральної. Вчинок виражає будь-яку взаємодію між особистістю та світом (В.О. Татенко, 2015). Творча й активна взаємодія зі світом здійснюється завдяки вчинку. Вчинок формує і виявляє сильні сторони особистості. Завдяки вчинковому підходу в психології, ми маємо змогу тлумачити природу людини, вивчати комунікативний акт, що здійснюється між особистістю і світом. Власне, комунікацію в системі «особистість-світ» можна розуміти як зв'язок, обмін інформацією, як об'єднання. І завдяки такому об'єднанню особистість знаходить опори для утвердження в світі саме через вчинок, усвідомлюючи мотиви та осмислюючи власні дії (О.В. Киричук, В.А. Роменець, 2006). За В.А. Роменцем, екзистенціальний смисл такої комунікації полягає у ствердженні опори для існування особистості. У такому розумінні вчинок є творчим актом в системі взаємодії «особистість-світ»: суб'єкт психічної активності виявляється у формі особистості, а суттєвою формою прояву особистості виступає вчинок. І саме у ньому зосереджені всі сторони психіки для вирішальної зміни. Ситуація, мотивація, дія, післядія (рефлексія) становлять завершену структуру вчинку (В.А. Роменець, 2006).

Насамкінець зазначимо, що вчинок формує «світ людини», і тією мірою, якою їй це вдається, вся структура вчинку підноситься до рівня важливих значущостей – подій, що є результатом вчинку. Події можна тлумачити як завершальний етап самого вчинку, коли особистість завдяки рефлексії констатує його значущість, і разом із переображенням людини відбувається і переображення дійсності (В.А. Роменець, 2006).

Розвиток української психології неможливий без осмислення та узагальнення великого історичного спадку вітчизняної психологічної науки, основним завданням якої є відтворення об'єктивної картини становлення і розвитку базових парадигм психологічних знань.

Актуальним у цьому зв'язку стає звернення до історії вітчизняної психологічної думки другої половини ХХ століття, яка, відрізняючись широтою і розмаїтістю підходів до свого предмету, володіє, разом з тим, потужним потенціалом для розв'язання проблемних питань сучасного стану розвитку психологічної науки. Насамперед, це стосується історико-психологічного напрямку у вітчизняній психології, який, будучи сутнісним чином пов'язаний із персонологічною проблематикою, реалізував дійсно гуманістичні підходи до вивчення й тлумачення особистості та розвитку її здібностей. Українська психологія увібрала в себе всю суперечливість поглядів щодо предмету цієї галузі наукових знань, методів її дослідження, способів інтерпретації результатів та містить у собі значні труднощі виділення логіки історичного розвитку психологічної думки. Звідси стає зрозумілим необхідність активного звернення та всебічного осмислення історичного розвитку психології, адже наукові знання становлення базових парадигм психології, реконструйовані та інтерпретовані фахівцем історичної психології, дають

можливість сучасним психологам обрати правильний вектор у розумінні багатоголосся психологічної парадигми сьогодення.

З'ясовано, що з позиції сучасності вчені доводять, що для найбільш швидкого накопичення теоретичних узагальнень і розширення її експериментальної основи, що дозволить суто науково розкрити закономірності розвитку й формування здібностей та для більш мобільного використання накопичених наукових результатів при вирішенні практичних задач, «необхідне багатоаспектне і багаторівневе висвітлення цієї проблеми з позиції усіх основних психологічних дисциплін». Така стратегія дослідження здібностей дозволить всебічно осмислити їх як складне багатокомпонентне утворення, глибше зрозуміти багатопрофільний характер їхніх зв'язків з діяльністю людини, з усією її особистісною будовою.

Досліджено, що серед багатьох питань психолого-педагогічної науки та практики проблема здібностей завжди займала виняткове за своєю значущістю місце. Перший з'їзд Товариства психологів, який відбувся 20 червня 1959 року, вивів це питання на новий, більш цікавий та всебічний рівень досліджень, що було пов'язане, в першу чергу, з розв'язанням питання щодо соціальної детермінації психіки людини. На кожному етапі розвитку психологічної науки вирішення питання про соціальну обумовленість психіки виявлялося залежним від постановки і вирішення всього комплексу історико-філософських проблем психології. Якщо в 20-х рр. минулого століття це питання вирішувалося на основі поведінкових концепцій де особливе місце тоді займала спроба виділити його із загальної психології як предмет соціальної психології, то вже на початку 30-х рр. проблема суспільно-історичної детермінації психіки становила головний зміст вчення Виготського була пов'язана з проблемою оволодіння знаками. У 40-х роках включається в дослідження, спрямовані на розробку проблеми діяльності. На початку 50-х рр. на якийсь час питання соціальної зумовленості психіки виявився відсунутим на другий план проблемою відносини психіки до мозку і аналізом взаємини психології і фізіології, але вже в другій половині ХХ століття відбувається відновлення ролі і значення цієї проблеми. Дослідження психіки у системі «людини – суспільство» в кінці 50-х та у 60-ті роки минулого століття, приваблювало все більше уваги науковців і у філософсько-теоретичному аспекті і в плані конкретних психологічних та соціально-психологічних досліджень. Філософсько-теоретичні дослідження були зосереджені навколо двох підходів до психіки, які визначались при допомозі співвідношення основних характеристик психічного та представляли дві концепції детермінації психічного що розвивали А.Н. Леонтьєв та С.Л. Рубінштейн.

Доведено, що розбіжності в цих теоріях починалися з того, як розуміти механізм соціальної детермінації, як співвідносити внутрішнє та зовнішнє, природне і соціальне, а це призводить, в свою чергу, до суттєвих розбіжностей і в трактуванні предмета та методів психологічної науки, і в побудові системи психологічних понять, і в застосуванні психологічної теорії до практики виховання, навчання, а також і в застосуванні до інших сфер діяльності психології в різних сферах життя.

Проаналізовано, що два підходи до розв'язання питання щодо соціальної обумовленості психіки виразно виявились і в дискусії про здібності, які підготували свої наукові доповіді до I з'їзду Товариства психологів. Так, якщо в тезах докладів В.Н. Мясіщева та Г.С. Костюка по проблемі здібностей питання про детермінацію психічного не було предметом спеціального розгляду, то у доповідях О.М.

Леонтьева та С.Л. Рубінштейна були представлені принципово різні точки зору на проблему здібностей у зв'язку з соціальною детермінацією психіки.

У представлених В.Н. Мясичевим тезах головним було питання про єдність у здібностях природного та набутого та що вимагало подальшої особливої уваги у наукових пошуках. Г.С. Костюк писав про те, що свого подальшого розкриття потребує уставлене в радянській психології положення про єдність і відмінності здібностей та задатків як вихідних внутрішніх природних умов, необхідних для їх розвитку. Також вчений писав про необхідність конкретніше розкрити природу обдарованості, під якою, на його думку слід розуміти індивідуальні особливості задатків, природних даних особистості, які більше чи менше сприяють формуванню її родових та індивідуальних якостей та здібностей, що обумовлюють природну здатність до їхнього утворення і розвитку.

Таким чином, проводячи науковий аналіз цих статей, можна зробити висновок, що дискусія про здібності в зазначених доповідях, виходила за межі самої проблеми здібностей, перетворюючись в полеміку про те, як розуміти і як реалізовувати у психологічній теорії тезу про соціальну детермінацію психіки, тобто, як розуміти психічний розвиток. Отже, на той час, знову піднята проблема психічного розвитку, найважливіша для психологічної теорії, виявила та висвітлила «пункти» розходження двох підходів до психічного. Проблема здібностей виявилась пов'язаною з питаннями про розвиток, який розглядався у зв'язку з соціальною обумовленістю психіки.

Встановлено, що з точки зору одного підходу – теорії інтеріоризації – у людини існує два види здібностей: природні, біологічні за своєю суттю, та специфічно людські, що мають суспільно-історичне походження. По відношенню до природних здібностей розглядається відмінність власне здібностей від задатків. Під задатками розуміються вродженні анатомо-фізіологічні особливості; під здібностями – якості, які онтогенетично розвиваються у самій діяльності в залежності від зовнішніх умов. Що стосується здібностей специфічно людських, то вони різняться за своїм походженням та умовам формування. Ці здібності розвиваються в процесі присвоєння окремим індивідом продуктів створених суспільством. Історія матеріальної та духовної культури людства у зовнішній предметній формі виражає досягнення розвитку людських здібностей. Згідно до цієї концепції, формування в онтогенезі інтелектуальних здібностей зводиться до «засвоєння історично вироблених операцій», в здібності проектуються процеси, що будуються «ззовні».

Трактовка поняття присвоєння, розвинена О.М. Леонтьевим та застосована ним до проблеми здібностей, викликала заперечення у С.Л. Рубінштейна. Вчений вважав, що «пов'язувати проблему здібностей з питаннями про розвиток – значить, по суті, визначити свій підхід до центрального питання про детермінацію здібностей», а це означає «визнати, з одного боку, що здібності не можуть бути просто насаджені ззовні, що в індивіда повинні існувати передумови, внутрішні умови для їх органічного зростання і, з іншого боку, що вони не призначені, не дані в готовому вигляді до та поза всяким розвитком». Необхідно «виходити із взаємодії та взаємозалежності внутрішнього розвитку самих людей, їх особистої природи, їх здібностей та зовнішніх об'єктивних продуктів їх діяльності».

Таким чином, враховуючи наведені вище аргументи С.Л. Рубінштейна, можна зробити наступні висновки: розуміючи під здібностями якості людини, які роблять її

придатною до виконання будь-якої певної діяльності, можна виділити в їх структурі два компоненти: способи дії як систему яка відповідає суспільно виробленим операціям, та психічні процеси, якими ці дії чи операції регулюються. Ядром здібностей тут виступає якість функціонування тих психічних процесів, які регулюють операції, а не засвоєна автоматизована операція. Умовою успішності протікання процесів психічної регуляції є аналіз та узагальнення людиною тих відношень, у яких реалізується операція.

Відмінність двох ліній, представлених у психологічній теорії, в повній мірі проявляється по відношенню до двох вказаних компонентів здібностей. Для однієї – задача розвитку здібностей полягає у вивченні та обробці необхідних операцій, які дозволяють найбільш ефективно засвоювати зовнішнє. Для іншої – головна задача полягає у дослідженні та формуванні якостей психічних процесів, що забезпечують найбільш високий рівень регулювання і функціонування потрібних операцій, обробка яких є обов'язковою, але не вичерпує розвиток здібностей.

Розглянуті теоретичні проблеми, які були висвітлені в цих дискусіях, а саме: про соціальну обумовленість психіки людини, про співвідношення природного та соціального її психіці, про взаємозв'язок суспільної та індивідуальної свідомості, всі вони залишаються проблемами сучасної науки та складають предмет нових досліджень та дискусій.

Аналіз розвитку досліджень проблеми здібностей у вітчизняній психології дозволяє зробити принципові висновки щодо загального спрямування цих наукових пошуків та сутнісних складових теорії здібностей, яку фактично започаткував в ній Г.С. Костюк і яка була досить вагомо розвинута у наступних розробках українських психологів (О.І. Кульчицька, В.О. Моляко, Р.О. Пономарьова та ін.). Слід підкреслити, що ця теорія надавала чільне місце в структурі здібностей саме мисленнєвим, інтелектуальним підсистемам, оскільки саме мислення було конкретним предметом досліджень протягом досить тривалого часу (Г.С. Костюк, В.О. Моляко, Ю.І. Машбиць, Г.О. Балл, М.Л. Смульсон, Н.В. Чепелева та ін.), розподіляючись по автономним розгалуженням – вікових особливостей, розуміння, розв'язання задач, розвитку інтелекту та деяких інших. У своїй загальній сумі дані наукові розробки дозволили створити цілу низку доказово обґрунтованих «майданчиків» для дослідження проблем творчості, обдарованості, когнітивних процесів, інтелекту.

Аналіз робіт, виконаних у рамках вказаних напрямків, дозволяє сформулювати наступне розуміння зазначених понять:

- задатки – генетично детерміновані анатомо-фізіологічні особливості людини, які лежать в основі формування та розвитку здібностей;
- здібності – індивідуально-психологічні особливості, що формуються в діяльності на основі задатків, відрізняють одну людину від іншої і від них залежить успішність діяльності та легкість оволодіння нею;
- загальна обдарованість – єдність своєрідних загальних здібностей людини, від яких залежить успіх виконання широкого кола діяльностей;
- спеціальна обдарованість – якісно своєрідне сполучення здібностей, які створюють можливість успіху в зазначеній діяльності;
- талант – особливо високий розвиток здібностей і обдарованості людини у конкретній діяльності;
- геніальність – найвищий ступінь творчих проявів особистості.

Успішне здійснення тієї чи іншої діяльності, навіть при наявності здібностей, залежить від поєднання якостей людини. Одні тільки здібності, не поєднуючись із відповідною спрямованістю особистості, її емоційно-вольовими якостями, не можуть привести до високих досягнень.

Таким чином, доведено, що здібності не можна розглядати як просту властивість. Це своєрідне і відносно стійке поєднання ряду психічних властивостей людини, яку зумовлює можливість успішного виконання нею певної діяльності. Проте синтез окремих властивостей не є постійним та незмінним. Це єдність, що розвивається і змінюється під впливом діяльності.

Задача формування творчої, активної особистості, яка може самостійно мислити та діяти на сьогоднішній день може бути сформульована так:

1. Кожна людина володіє невичерпними можливостями розвію активності, яка є цілеспрямованою і усвідомленою за психологічною природою та творчою за змістом.

2. Ці можливості, в принципі, можуть бути реалізовані кожним індивідом за умови соціальної (в першу чергу педагогічної і психологічної) підтримки, що надається на усіх вікових етапах, починаючи з самого раннього.

Отже, провівши теоретичне дослідження означених проблеми психології ми можемо говорити про те, що національна психологія робить свій вагомий внесок у світову психологічну науку.

Висновки до другого розділу

Досліджено теоретико-методологічні основи вивчення проблеми особистісної та предметної рефлексії. Рефлексія спонукає особистість до усвідомленої життєдіяльності, що виводить особистість на якісно інший рівень життя. Задля збереження власної індивідуальності, людині необхідно прагнути до самопізнання та самоактуалізації, що потребує рефлексії. Зокрема, шляхом використання методів арт-терапії, досліджено особистісний аспект рефлексії. Встановлено, що рефлексія уможливує виявлення суб'єктом: 1) власних індивідуально-психологічних особливостей; 2) домінантних поведінкових стереотипів; 3) актуальних і неактуальних навиків діяльності.

Встановлено, що успішне здійснення тієї чи тієї діяльності, навіть за наявності здібностей, залежить від поєднання якостей людини, усвідомлення яких потребує особистісної та предметної рефлексії. Лише здібності, не поєднуючись із відповідною спрямованістю особистості, її емоційно-вольовими якостями, не можуть привести до високих досягнень. Таким чином, доведено, що здібності не доцільно розглядати як просту властивість. Це своєрідне і відносно стійке поєднання низки психічних властивостей людини. Проте, синтез окремих властивостей не є постійним і незмінним. Це єдність, що розвивається і змінюється під впливом діяльності.

У дослідженні висвітлено проблему використання методів арт-терапії з метою психологічної допомоги учасникам бойових дій. Вивчено особливості процесу рефлексії особистості в процесі арт-терапії. Здійснено аналіз арт-терапевтичних методів, як інструменту психологічної допомоги особам, що брали безпосередню участь у бойових діях і потребують психологічної реабілітації. Вивчено форми та методи роботи з військовослужбовцями, котрим властиві посттравматичні розладами.

Здійснено докладний аналіз психологічних надбань українських психологів стосовно проблеми розвитку здібностей особистості. Висвітлені шляхи становлення базових парадигм в українській психології; визначені та проінтерпретовані їх значення для сучасної психологічної думки.

Систематизовано наукові підходи до проблеми здібностей, розглянуті психологічні особливості їх розвитку. Простежено шляхи розвитку цього поняття від теорії Льва Виготського та теоретичних розробок його послідовників до сьогодення. Зазначено, що у психологічній спадщині Григорія Костюка феномен здібностей розглядався як «загальнолюдські істотні властивості, спільні для всіх людей» – невід’ємна складова проблеми розвитку і формування особистості. Досліджено проблему здібностей у працях Сергія Рубінштейна. Науковець доводив, що здібності людини завжди мають найрізноманітніші прояви і завше перебувають у становленні.

Висвітлено дві альтернативні точки зору на природу здібностей: «спадкоємна» і «соціальна». Наведено дослідження присвячені вивченню особливостей загальних і спеціальних здібностей, проаналізовано категорії «обдарованість» і «талант».

Аналіз розвитку досліджень проблеми здібностей у вітчизняній психології уможливорює принципові висновки щодо загального спрямування цих наукових пошуків і сутнісних складових теорії здібностей, яку фактично започаткував Григорій Костюк і яка згодом була розвинута у працях інших авторів (О.І. Кульчицька, В.О. Моляко, Р.О. Пономарьова та ін.). Слід наголосити, що ця теорія надавала чільне місце в структурі здібностей саме мисленнєвим, інтелектуальним підсистемам, оскільки саме мислення було конкретним предметом досліджень протягом тривалого часу (Г.С. Костюк, В.О. Моляко, Ю.І. Машбиць, Г.О. Балл, М.Л. Смұльсон, Н.В. Чепелева та ін.). Загалом наукові дослідження уможливили створення низки доказово обґрунтованих «майданчиків» для дослідження проблем творчості, обдарованості, когнітивних процесів та інтелекту.

Нині завдання формування творчої активної особистості, яка спроможна самостійно мислити та діяти, може бути сформульована так: 1) кожна людина володіє невичерпними можливостями розвою активності, яка є цілеспрямованою й усвідомленою за психологічною природою та творчою за змістом; 2) ці можливості, в принципі, можуть бути реалізовані кожним індивідом за умови соціальної (передусім педагогічної і психологічної) підтримки, що надається на усіх вікових етапах, починаючи з самого раннього.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ – ВЧИНОК, ПРАЦЯ І ТВОРЧІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

В більшості наук існує тенденція до пошуку того, з чого все починається і до чого все, зрештою, повертається. У психології на роль такого осередку претендували душа і дух, свідомість і діяльність, особистість та індивідуальність та ін. Не заперечуючи важливого значення кожної із цих категорій, сумлінний дослідник психічного неминуче дійде висновку, що «глибинне» і «вершинне» у психології зустрічаються у категорії вчинку.

Ідея вчинку постає у психології ХІХ-ХХ ст. як категорія «дії» в роботах Г. Спенсера, В. Джемса, Ж. Піаже, Л.С. Виготського, А. Валлона, С.Л. Рубінштейна.

Як принцип пояснення, вона пройшла через півтори сотні років і, здається, досі визначає наукову тенденцію у психології. Вся психіка мислиться як засіб і мета. У першому випадку вона виступає переважно інструментом адаптації організму до

середовища, і це зумовлює здебільшого природничо-науковий ухил психології. Проте, навіть психологія свідомості не зводить психіку до чистого буття, а доповнює її елементом пристосування (Вундт, 1912). Піаже першим принципом пояснення психіки ставить саме адаптацію з її сторонами – асиміляцією та конвенгенцією, котрі разом забезпечують стан рівноваги. Оскільки рівновага весь час порушується, починає діяти механізм реадптації. Всі провідні напрями психології XIX і XX ст. так або інакше намагаються тлумачити психічне як функцію пристосування до середовища – природного та соціального – й відрізняються один від одного тільки тим, яке відношення вони встановлюють двома сторонами життя організму (Піаже, 1969).

Однак психологи цього періоду ніби втратили предмет своєї дисципліни в наукових пошуках; психологія має повернутися до самої себе. Психіка не є тільки інструментом пристосування до середовища. Вона є життям людини, переживанням, ставленням до світу і має власне багатство. Вона самодостатня на зразок лейбніцівської монади.

«Філософія життя», в яку включається і психологія життя з її принципом переживання, розглядає безпосередній бік психічного. У Вундта знаходимо ідею психології як безпосереднього досвіду. Слід було зафіксувати те положення, що психіка не тільки чомусь слугує, а й існує, переживається як щось дане, самодостатнє; вона є дзеркалом Всесвіту. Так виникають дві головні тенденції у психології XIX і XX ст. Якщо засіб пов'язується з адаптацією, то мета – з творчістю. Саме в творчості як само творенні виражається самодостатність психічного. Виникають дві психології. Одна спрямована до методів і предмета природничих наук, друга – до екзистенціально-гуманістичного тлумачення. Вони йдуть назустріч одна одній. Природничо-наукова психологія відтворює тенденції психології XVII ст.: перехід від ідеї рефлекторної дуги до ідеї рефлекторного кільця й навіть спіралі. Дж. Дьюї твердить, що рефлекторна дуга сама по собі не діє, вона сліпа й потребує нескінченного подразника, щоб діяти. Про це говорить також І.П. Павлов, коли показує, що навіть на рівні інстинкту кінець однієї рефлекторної дуги є початком наступної. Організм має в самому собі мету, і Павлов навіть вводить колоритний термін – «рефлекс мети». Механіцизм і телеологія взаємно проникають. Аналогічну ідею висловлює В.М. Бехтерев, Е. Толмен створює теорію біхевіоризму, згідно з якою ідея організму містить у самій собі. Організм прагне, і гедонічний принцип було навіть покладено в основу кібернетичного тлумачення психіки. «Нова фізіологія» О.М. Бернштейна розвиває ідею зворотного зв'язку. Суб'єктивний біхевіоризм, утілений Д. Міллером, Ю. Галантером і К. Прібрамом, йде цим шляхом. Учений павловської школи П.К. Анохін, мабуть, переконливіше, ніж психологи, розвиваючи теорію функціонального механізму дії, доводить, що ця теорія органічно поєднала в собі механіцизм і телеологія на засадах принципу зворотної аферентації.

Гуманістична психологія використовує ідею залежності буття, його наповненості світовими відношеннями, на основі чого людина здійснює рефлексію в суб'єктивність. Без життєвих відношень буття психічного буде нічим. Існування має переживатись, а переживаються відношення. Рефлексію в суб'єктивність було названо, зокрема, інтеріоризацією. Не слід уявляти її як перенесення зовнішнього у внутрішнє, а тільки як стимуляцію спонтанно виникаючого змісту.

Принциповий рух від мети до засобу (їхнього гуманістичного зв'язку), від засобу до вчинкових відношень, виражених порочним колом добра і зла (від поневолення до добродійності), – такий зміст виникає в межах учинкової дії. У конкретному психологічному вираженні предметом психологічного дослідження відповідно виступають адаптація – творчість – особистість. В іншому плані відбувається рух від цілі, мети до характеру. Останній є співвідношенням цілі і мети. Про це свідчить насамперед типологія характерів. На звершенні принципу дії постає я велика проблема психології, де О.Ф. Лазурський, Е. Кречмер та К.Г. Юнг, що тільки-но починає свій тріумфальний шлях, визначають провідний інтерес психологічних досліджень.

Вчинок – «живий осередок», який цілком вбирає в себе всі суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях. І поза ним нічого не залишається. Будь-який психічний стан чи процес, риса чи якість людини у своєму функціонуванні й розвитку тяжіють до одного з визначень учинку, а сама людина прагне утвердитись у ролі його суб'єкта. Тому й кожна психологічна система може бути вичерпно проаналізована й усебічно оцінена як перспективна залежно від того, наскільки вона вибудовує себе, орієнтуючись на вчинкові логіку людської активності.

Саме у такому напрямі розгортає логічну спіраль пошуків осередку психічного В.А. Роменець (Роменець, Маноха, 1998).

Але пройшовши довгий та складний шлях від феноменологічної психології Е. Гуссерля, екзистенціальної М. Гайдеггера, психоаналізу З. Фрейда, типологій Е. Кречмера та В. Шелдона, рефлексології В.М. Бехтерева, біхевіоризму Е. Томлена через «вчинкові засади рефлексивності» М.М. Бахтіна та психіку як «внутрі-буття» С.Л. Рубінштейна сучасна психологія дедалі більше схиляється до думки, що єдиним механізмом, який перебуває у фокусі психічної діяльності, є структура вчинку (В.А. Роменець).

«В усіх спробах людина впродовж тисячоліть розкрити таємницю своєї душі постають два головні намагання. Психіка тлумачиться як засіб пристосування організму до середовища, а термін «адаптація» надає блискучої науковості такому намагання. Проте ця позитивістська психологія нехтує духовним сенсом людського існування, іманентним самодостатнім характером психіки, розкриває лише її службову роль, обходячи й творчі інтенції, неповторну сутність існування духу – гуманістичне спрямування» (Роменець, Маноха, 1998).

Отже, якщо вибирати гуманістичний напрям подальшого розвитку психологічної науки, то психіку слід тлумачити не тільки і не стільки як засіб, а як таку живу систему, що має мету в собі самій і спроможна до само покладання, самопізнання і само творення. Єдино можливим способом вияву такої її сутності і є вчинок. В.А. Роменець своєю психологією вчинку не тільки вказав, але й проторував ту стежку, яка може вивести сучасну психологію на широкий шлях подальшого пошуку істини. Логічним і водночас величним є те, що всесвітня історія психології та історія української психології дістали свою вчинкові визначеність.

Можна із впевненістю сказати, що вчинкова парадигма В.А. Роменця допоможе нам уже сьогодні в пошуку відповіді на запитання відомого сучасного культуролога Мішеля Фуко «Що таке автор?» і все-таки дасть змогу повернути людині статус автора свого життя як «джерела значень» і «творця», а не лише «функціональної засади». Напевно, ідея вчинку як осередку, що поєднує душевний і

духовний світи людини, дозволить зняти завісу парадоксальності з думки основоположника деконструктивізму Жака Дерріда про те, що «структура – це нескінченна гра різниць у скінченних межах, і тому вона не піддається зцентрованій тоталізації у замкнену цілісність». Через філософсько-психологічне розуміння вчинку, запропоноване В.А. Роменцем, відкривається шлях до інтеграції різних напрямів психологічної науки – «глибинних» і «вершинних», індивідуально і соціально, суб'єктно та об'єктно зорієнтованих і навіть тих, які «засиділися» у своїх «матеріалістичних» чи «ідеалістичних» таборах.

Вперше до розгляду учинкового принципу в науковій психології В.А. Роменець звернувся ще у 1978 році в невеличкому посібнику «Історія психології», роз вививаючи ідеї М.М. Бахтіна, С.Л. Рубінштейна (Рубинштейн, 1973) та культурно-історичного походження психіки Л.С. Виготського (Выготский, 1982).

Але протягом останньої чверті ХХ століття з'явилися нові оригінальні теорії психіки, виникла можливість звернутись до нових джерел психологічних знань, що повною мірою змінили його підходи до тлумачення всієї історії психології. Принципово новим було для нового нього не обмежуватись у розумінні її функціонально-інструментальною стороною, а спробувати утворити феноменологічний підхід до тлумачення та систематизації змістовного боку психічних явищ. Зокрема, принципово новим в роботах В.А. Роменця став суб'єктивний погляд на сутність психічного.

Становлення психологічних знань має свої рушійні сили й періодизацію. Більшість історико-психологічних теорій мають сцієнтистський ухил і в своєму розвитку пройшли шлях від міфології через філософію до науки. Донауковий період вважається передісторією психології, сама ж історія наукової психології починається з часу виникнення спеціальних лабораторних досліджень, які пов'язуються насамперед з ім'ям В. Вундта (Вундт, 1912). З його лейпцизької школи наукова психологія поширилася по всьому світі. Поділ на наукову й донаукову психологію в історії цієї дисципліни чітко помітний в історико-психологічних розробках Г. Еббінгауза. Проте ідея такої періодизації висунута була ще О. Контом і розвивалася у працях дослідників людської культури, зокрема Дж. Фрезер (Фрезер, 1928).

Своєрідну історико-психологічну концепцію виклав М.І. Ярошевський – один із найвизначніших сучасних істориків психології. Він виходить з того, що науковість знання безпосередньо пов'язується зі становленням принципу детермінізму. На його думку, різні форми детермінізму, як вони поставали в історії науки, визначають її періодизацію, а також рушійні сили становлення знання. Форми детермінізму Ярошевський найбільшою мірою пов'язує з впливом на психологію інших фундаментальних наук, тому психологія у своєму історичному поступові визначалася то механікою, то фізикою, то біологією, а зрештою і соціологією (Ярошевський, 1985).

Проте ідея детермінізму як така, що дає можливість чіткого окреслення принципів періодизації та рушійних сил розвитку психологічного знання в позитивному чи негативному аспекті, проблеми не вирішує. Завдання полягає насамперед у визначенні логічного осередку психологічної системи. У найбільш розвиненому вигляді даний осередок пов'язується з дією, вчинком. На це звернув особливу увагу С.Л. Рубінштейн (Рубинштейн, 1973), намагаючись побудувати систему психологічних знань в «Основах загальної психології» (1946). Він зробив

висновок, який визрів у надрах світової історії психології, спираючись при цьому на два поняття – дію і вчинок. Універсальною категорією виявляється саме вчинок, адже він уміщує в собі дію. Універсалізм вчинку полягає в тому, що він є осередком різних форм діяльності й поведінки – теоретичної і практичної, моральної, естетичної, технологічної та ін. Він охоплює активність як тварин, так і людей на будь-яких рівнях індивідуального розвитку. Отже, є всі підстави розглядати вчинок як вихідний пункт у тлумаченні історико-психологічних знань.

Структура вчинку й акценти у тлумаченні його самого та його компонентів визначаються характер психологічних теорій. Спостерігається певне зміщення акцентів на структурних компонентах учинку в різні історичні періоди, але при цьому кожна епоха бачить вчинок у його цілісності. Компоненти вчинку – це ситуація, мотивація, дія та післядія. Згідно з цим міфологічний період, Стародавній світ і Середні віки характеризуються принципом ситуативним, епохи Відродження, Барокко й Просвітництва – мотиваційним, XIX і XX століття – відповідно принципом дії та післядії. Зокрема, ідея фатуму, яка визначала поведінку людей у Стародавньому світі, зумовлювала і ситуацію, і мотивацію, і дію, і післядію. При цьому ситуативний аспект учинку своїм фатумом визначав зміст усіх наступних компонентів учинку. Іншими словами, жодного нового змісту в мотивації, дії та післядії порівняно зі змістом ситуації не існувало (Роменець, Маноха, 1998).

Три наступні культурні епохи у своїх психологічних теоріях роблять головний акцент на мотивації. Порівняно з ситуацією вона має новий зміст. Психологів, культурних діячів найбільше цікавить мотиваційний бік учинку, боротьба мотивів, прийняття рішення, формування мотиву як такого. Це зумовлює відповідне бачення й тлумачення психіки в цілому. Зміст досліджень психіки у XIX й XX ст. визначається головним чином приматом принципу дії та післядії. Сама дія може вважатися тим ґрунтом, на якому виникають психічні здатності людини. Післядія характеризується тим, що визначає установку на наступну дію. Формою цієї установки виступають смисл життя і, як наслідок, життєва стратегія (Роменець, Маноха, 1998).

Процес мотивації діалектично заперечує, «знімає» в собі ситуаційну активність. У свою чергу мотиваційні доводи «за» та «проти» тривають доки людина не починає діяти. Тоді вона концентрується у своєму духовному естві, входить в екстаз учинку. Починається його звершення. Тепер уже мотивація переходить у витримку, волю що сприяють здійсненню мети.

Вчинкова дія. Мотив учинку, що перемиг, втілюється у відповідній вчинковій дії. Вчинкові дія, за В.А. Роменцем, не є одномоментним і одноякісним актом, вона передбачає принаймні два етапи.

Перший етап – підготовчий. Людина завжди психологічно готується до практичного виконання вчинку. При цьому суб'єктивна готовність до вчинку формується в яскравому уявленні того, що треба здійснити. Відбувається психологічне моделювання акції вчинку, а також його можливих наслідків. Об'єктивна готовність визначається тим, що наскільки ситуація є сприятливою для здійснення вчинку. Готовність до здійснення вчинку засвідчується тим, що певна наступна подія виявляється не просто умовою, а приводом для цього здійснення. Разом з появою приводу завершається причинний ланцюг вчинкової дії. І вчинок здійснюється. Залишається зазначити, що всю цю «підготовчу роботу» людина здійснює сама, утримуючи за собою статус суб'єкта вчинку.

Етап звершення вчинку проходить безпроблемно, і вірність планові, як зазначає В.А. Роменець, може зберігатися навіть при «звуженій», затьмареній свідомості. Найбільш яскравими психологічними феноменами, які супроводжують процес звершення вчинку, є самовідданість і самозабуття.

Екстаз вчинкового самозабуття дає змогу людині зносити найважчі випробування і муки, що їх посиляє її доля.

Людина зважившись на вчинок, не може передбачити усіх його наслідків і значення як для себе, так і для оточення. Ніхто не визначає те, що воліє вчинити, саме як учинок і, тим більше, як героїчний, звитяжний подвиг. Адже запланований вчинок, як і запланований подвиг, є нонсенс у морально-психологічному розумінні. Людина планує не вчинок як такий («вчинок» – це лише поняття, що узагальнює найбільш сутнісні прояви людини), а конкретне перетворення, конкретний здобуток, досягнення конкретної мети, задоволення конкретної потреби тощо.

І лише з огляду на оцінки «значущих інших» ми можемо, переборюючи сумніви і почуття сором'язливості, часом визнати, що справді здійснили щось «вчинкоподібне», «нормотворче», «героїчне». Героя ж часто-густо нагорода знаходить після його смерті. Трапляється й так, що з часом героїчні вчинки набувають значення страшної провини. Крім того, для одних соціальних груп чи культур певна дія визнається як подвиг, а для інших – як злочин. Може, тому й кажуть, що час або ж Бог є найбільш праведними й істинним суддями більшості наших справ.

В.А. Роменець не пристає до такої песимістичної релятивістської позиції. Схоже, він щиро вірить у відомий вислів «У житті завжди є місце для подвигу!» І цей рух його наукової думки не може спинити навіть з'ясована ним же пряма залежність між учинком, героїчного злету так переконливо, як кара, і з цим важко не погодитися. Досить пригадати звитяжні подвиги і ті страшні покарання, яких зазнали за них Геракл, Самсон, Прометей, Сізіф та інші герої, до чийх образів звертається В.А. Роменець – чудовий знавець міфології.

Справа в тім, що герої, а також усі, хто вчиняє, рухають власний розвиток і розвиток суспільства уперед, долають інерцію стереотипів, рвуть ланцюги рутинної буденності, відкривають шлях новим нормам і рівням творчого осягнення світу, новим рівням звитяжності і мужності людини. Справжній вчинок, звісно, вимагає від людини неабиякої мужності, сміливості та інших подібних морально-психологічних якостей. Проте героїзм як вчинкова дія, за В.А. Роменцем, має різні виміри.

Ратні подвиги – це героїзм вимушений, відчужений від людини. Вони потребують від неї самопожертви, самознищення. Праця як творчий героїзм виявляє у своїх продуктах справжню сутність людини і долає її роздвоєність.

Слід розрізняти героїзм і мучеництво, героїзм і пустельництво, героїзм і самокатування.

Творчий героїзм вимагає від людини великої віддачі, яка об'єктивно переважає ціну смерті. Її найвищий моральний сенс – самопожертва, одноразова і остаточна віддача. Творчий героїзм – перманентна нескінченна віддача. Творчий героїзм – перманентна нескінченна віддача, що потребує великої зосередженості, цілісності і навіть своєрідного аскетизму. Людина більше не належить собі, вона

стає органом творчого процесу і виконує тільки його функцію (Роменець, Маноха, 1998).

Чи слід розуміти останні слова я своєрідний гімн творчій праці? Напевно, що так. Але чому в цьому творчому процесі людина повинна втратити себе і стати «органом творчого процесу»? Що хотів цим оспівуванням самозречення сказати В.А. Роменець?

Звичайно ж, мова тут йде не про самозаперечення у його негативному розумінні і не про самогубство, а про сходження шляхом діалектичного самозречення до своєї сутності, до того, що є одно корінним у людей, що поєднує людину з людиною. слово, яке означає цю сутність, є «людяність».

Вчинкова післядія. Чи завершується вчинок разом із завершенням дії? Стародавній вислів «за плодами їхніми пізнаєте їх» має бути виправлений у напрямі самопізнання – усвідомлення людиною свого вчинку і його наслідків для себе та інших.

Індивідуальна історія вчинкового діяння особистості великою мірою визначається онтогенетичними закономірностями становлення та розгортання особистісного буття, а також індивідуальними відмінностями у виявленні та здійсненні онтогенетичних ознак учинкової активності особистості. У змісті вчинкового діяння особистості, кожного окремого її вчинку завжди своєрідно протистоять історичне (суспільно-історичне) та онтогенетичне (індивідуально-історичне), а тому завжди можна спостерігати певне зміщення акцентів, певне домінування однієї з визначних сторін. Тому у психологічному вивченні вчинку є суттєвими виявлення цього зміщення, а також розгляд його детермінант.

У реальності індивідуального життя особистості, як і в змісті конкретного вчинку, досить складно визначити межі протистояння чи домінування якогось аспекту, адже вони тісно пов'язані між собою, перебувають у взаємовпливах, мають відносно усталений вияв тощо. Проте вчинкові дія має своєю специфічною ознакою здатність викристалізувати міру суб'єктивної зрілості особистості у певний період її індивідуальної історії. Тому психологічний аналіз учинку дає підставу стверджувати змістову чи процесуальну перевагу певного змістового компоненту її буття (у даному випадку історичного чи онтогенетичного).

Одні особистості, відшукуючи екзистенціальні опори свого буття, керуються зовнішньо-ситуативними відношеннями зі світом (світом речей інших людей, власного «Я»). Зовнішній світ немовби підштовхує особистість до певного кроку, вчинку чи дії, вказує на той чи інший шлях, зумовлює її суб'єктивну активність. Зовнішній історичний контекст життя особистості має для неї провідну спонукальну силу, і вона пізнає, сприймає і зрештою реалізує вказаний алгоритм діяння та вчинювання.

Інші особистості спрямовують свою буттєву активність на актуалізацію внутрішньо-ситуативних відносин зі світом: вони діють і вчиняють відповідно до певного етапу онтогенезу, вікового чи сенситивного періоду розвитку тощо. Внутрішня логіка особистісного розвитку знаходить пряме відображення у зовнішніх виявах сутності таких особистостей. Іноді і життєдіяльності зрілої особистості можна спостерігати домінування ознак кожного з попередніх етапів онтогенезу або більш раннього віку: так, в її діях і вчинках проглядається «активний підліток» чи «захоплений юнак» тощо. Власне онтогенетичний аспект детермінації вчинкової активності особистості постає провідним у її життєдіянні.

Окремому типу особистості властиве активне, творче перевершення ситуативних відносин із тими чи іншими елементами зовнішнього і внутрішнього світу. Така особистість активно перетворює ситуативні впливи, здатна сама ініціювати ситуації вчинювання, поєднуючи елементи зовнішніх і внутрішніх спонук. Історичний та онтогенетичний аспекти вчинкового діяння особистості піднімаються самою особистістю на новий рівень взаємодії, взаємоспричинення та взаємного протистояння.

Кожному з описаних типів учинкового діяння особистості властиве певне зміщення історичного та онтогенетичного акцентів у структурі вчинку. Доповнення аналізу характеристик цього зміщення індивідуально-психологічними особливостями вчинкової активності особистості дає змогу ефективно та продуктивно кваліфікувати певний тип учинкового діяння даної особистості, а також прогнозувати особливості його розгортання у просторі індивідуальної історії буття.

Ще один крок у постанні психологічної структури вчинку – аналіз духовних рівнів учинку (індивідуальне – народне – вселюдське). Вчинкове діяння особистості у світі безпосередньо пов'язане із ціннісною творчістю як формою здійснення власне людського способу існування, як вершинним засобом реалізації творчої сутності буття людини, як засобом її прилучення до культурно-історичного процесу в якості суб'єкта цього процесу. В учинковому діянні людина творить, стверджує знову відтворює тощо певну цінність, ідею, ідеал, еталон, підносячи їхній зміст до рівня узагальненого взірця, орієнтира у повсякденному діянні. Ціннісна творчість особистості постає при цьому не лише як процес раціонального продукування певних розумових узагальнень, а й як синтезований вияв життєвих сил особистості, її таланту сприймати, чуттєво переживати світ та його складові, надихати смыслом кожний момент, фрагмент чи цілісну подію, етап свого буття, насичувати його індивідуально-неповторним змістом.

Творення ціннісного змісту буття особистості розгортається в декількох змістових просторах, онтологічних за своєю суттю: по-перше, особистість створює ціннісний контекст власного буття, виявляючи свою індивідуальність; по-друге, особистість примножує, певною мірою творить культурно-історичний контекст ціннісного буття людства, стверджуючи людяність, забезпечуючи відтворення людського способу існування на різних його сутнісних рівнях: історичному, соціальному, індивідуальному. Відповідно можна стверджувати наявність певних духовних рівнів ціннісної духовної творчості, яку особистість реалізує у процесі вчинкового діяння. Зміст, процес, результат учинкового діяння особистості, кожного окремого вчинку завжди постають індивідуальною цінністю, адже кожний елемент учинку виявляє індивідуальну природу особистості, спричиняє її подальший розвиток, зумовлює можливість реально-практичного звершення її покликання та призначення, а отже, є необхідною умовою здійснення себе, своєї неповторної сутності. У вчинковому діянні буття особистості отримує певні онтологічні спонуки – рухатись до цілісності та завершеності його змісту, ствердження його смислу. Тому вже на онтологічному рівні аналізу кожний окремий вчинок характеризується як звершена індивідуальна цінність та як започаткована цінність культурно-історична, зміст якої може сягати етнічного, всезагального тощо значення. Поряд із цим конкретні продукти духовної творчості особистості (життєві орієнтири, намагання, ідеї-взірці, еталони поведінки та професійного діяння тощо) суб'єктивно

сприймаються нею як безпосередні, життєво необхідні цінності її реального життя; іноді об'єктивний зміст цих особистісних надбань може перевершувати простір та масштаб індивідуального життєдіяння особистості, а індивідуальна цінність отримує новий рівень свого сутнісного виявлення.

Якщо індивідуальний здобуток учинкового діяння особистості спричиняє саморух, розвиток, прогресивне змінювання ціннісного ряду соціального рівня (сфера діяння професійних груп, суспільних утворень, етносів, народів), він постає як суспільна цінність, в якій певною мірою виявлене суспільне, етнічне, народне. Якщо ж індивідуальний зміст та результат учинкового діяння та існування певного етносу, він може набувати статусу культурно-історичної цінності, в якій відтворений вселюдський смисл буття, а здійснений спосіб учинювання може підноситися до рангу канону.

Ще одна пізнавальна сходинка – аналіз можливого та дійсного, необхідного та достатнього в учинковому діянні. Цей рівень аналізу стає можливим за умови здійснення попередніх рівнів аналітичних пізнавальних дій щодо реально-практичних виявів учинкової активності особистості, оскільки спрямований на розкриття глибинних психологічних закономірностей її вчинкового діяння. Саме цей рівень дає змогу актуалізувати приховані чи не виявлені цілком у реальному житті особистості протиріччя її взаємодії зі світом – зовнішнім та внутрішнім, навколишнім та згорнутим у просторі власного «Я».

Як учинковій дії (або циклу дій), так і кожному окремому компонентові вчинку властива певна діалектика можливого та дійсного. Це – онтологічна властивість буття як такого, існування сутнього як такого: індивідуальне, «безпосереднє самотуття» відтворює у просторі своєї історії відповідні онтологічні ознаки. Можливе в учинковому акті постає у двох онтологічних формах: як інтенція розгортання вже здійсненого, актуалізованого змісту, набутої якості (коли особистість здатна у кожній окремій вчинковій дії відтворити набутий нею раніше досвід учинкового діяння); як інтенція набування нового, якісно відмінного змісту, нової якості (коли йдеться про можливість особистості досягнути інший простір учинкових впливів, сформувати і засвоїти новий досвід індивідуального діяння). Відповідно, дійсне може поставати у таких формах: як безпосередньо виявлене, відтворене особистістю у конкретному вчинковому акті: як передосягнута, передбачувана можливість здійснити, розгорнути в реальності індивідуального життя певну характеристику, певну ознаку, певний досвід.

Отже, індивідуальному способові вчинкового діяння особистості завжди властива своєрідна діалектика можливого та дійсного, що виявляє індивідуально-неповторні механізми взаємодії даної особистості зі світом. Так, одна особистість схильна вибудовувати свій учинковий акт, спираючись передусім на вже відомий їй досвід, на вже освоєні засоби діяння тощо. Інша особистість постійно спрямована на експериментування, пошук нових засобів виявити свою сутність та досягнути світ. Іноді вияв цих спрямувань вступає в певне протиріччя з їх ініціюванням з боку особистості: так, суб'єктивні уявлення особистості про начебто властивий їй усталений спосіб учинкового діяння, що певною мірою «охороняє» її суб'єктивність від можливих деструктивних впливів та змін, можуть перебувати у деякій розбіжності з реальним станом речей, а вчинків спосіб діяння даної особистості може поставати як «відкритий», «незахищений» з точки зору замовлення та

забезпечення суб'єктивної цілісності особистості у процесі пізнавально-перетворюючих взаємодій зі світом (Роменець, Маноха, 1998).

У психологічному дослідженні вчинку суттєвим є висвітлення діалектики необхідного та достатнього – також онтологічних характеристик життєдіяння людини. У розкритті логічних взаємопереходів необхідного та достатнього постає зміст розгортання потенційних особливостей особистості у звершенні вчинку певного духовного рівня і з певною мірою майстерності. Необхідне постає в учинковому діянні як: сутнісна, онтологічна ознака, інтенція «бути таким», «бути спорідненим власній суті», «бути здійсненим»; як сутнісна необхідність розгорнути власний індивідуальний зміст, що в реальності природно виявляється від вчинку до вчинку, від окремої дії циклу дій тощо; як онтологічна ознака «свободи потенційного руху» індивідуальної сутності у просторі та часі індивідуальної історії. Достатнє, відповідно, поставатиме у декількох сутнісних іпостасях, серед яких щодо вчинкового діяння особистості слід виділити: достатнє як сутнісну завершеність морального змісту вчинкової дії, що, власне, і стверджує вчинок як такий – на відміну від інших типів соціальних дій особистості; достатнє як сутнісну завершеність самовиявів «Я» особистості у звершеному вчинку, що характеризують представлений світові спосіб учинкового діяння як індивідуально-неповторний, суб'єктивно-сутнісний тощо; достатнє як динамічну процесуальну ознаку вчинкового діяння особистості, що стверджує не лише поступальність розгортання вчинкового акту та індивідуальної історії життя особистості взагалі, а й цілісну завершеність (змістову та процесуальну) кожної окремої ланки, компонента, етапу вчинкового діяння як самодостатнього сутнього, в якому повною мірою виявлена неповторна сутність індивідуального буття суб'єкта даного вчинку. Критеріальна модель указаних ознак дає змогу не тільки діагностичного, а й прогностичного аналізу процесу розгортання вчинкової активності особистості.

Сутнісно зумовленим логікою пізнання є аналіз трансцендентної сутності вчинку. Вчинок як специфічна соціальна (чи за певних умов індивідуальна) моральна дія завжди має трансцендентні ознаки. Вони постають у сутнісній динаміці вихідного суб'єктивного змісту діяння, поведінки, творчості особистості до нової, набутої якості, що перевершує попередній рівень і знаменує певний вихід за межі усталеного, відомого, доступного. Оскільки вчинок актуалізує новий рівень особистості, можна стверджувати наявність ознак, трансцендентного не тільки у результаті здійсненого вчинку, а й у його окремих компонентах, об'єктивних умовах учинкового діяння особистості, засобах учинювання тощо.

Аналіз трансцендентності сутності вчинку, трансцендентних ознак окремих його компонентів є необхідним у психологічному пізнанні вчинку. Вихідним моментом аналізу є ідентифікація та кваліфікація так званої ознаки індивідуальності, що властива досліджуваному вчинку: йдеться про те, наскільки даний вчинок виявляє індивідуальність даної особистості, її суб'єктивний спосіб життєдіяння, своєрідність ціннісних основ її буття тощо. Окремі вчинки особистості можуть бути певною мірою автоматизованими, здійсненими за шаблоном, соціально усталеним взірцем; тоді значно знижується міра суб'єктивності даної особистості і у змісті вчинку, і у засобах його реалізації, і у досягнутому результаті. Сутнісним у дослідженні вчинкового діяння особистості є актуалізація тих учинків, які відображають її індивідуальну здатність життєдіяти у світі повною мірою.

Наступний крок у циклі аналітичних дій даного рівня – визначення особистісних координат учинку, що позначають вихідний та набутий рівні реалізації суб'єктивного змісту вчинкової активності особистості. Ця процедура є необхідною, оскільки тільки за наявності (прямої чи опосередкованої) даних про початковий та звершений рівні вчинювання можна якоюсь мірою впевнено розмірковувати про здійснення зрушень. Можливим є застосування прийомів змістового, знаково-символьного чи процесуально-динамічного кодування досліджуваних ознак учинку.

Для встановлення та детального дослідження ознаки трансцендентного змінювання в учинкових структурах та індивідуальному світі особистості взагалі внаслідок здійсненого вчинку (а саме характеристик щодо виходу за межі, перевершення існуючого чи набуття якісно нового рівня само розгортання індивідуальної сутності «Я») необхідним є вивчення суміжних за змістом та засобами реалізації сфер життєдіяння особистості, характерних для неї засобів установа зв'язків із внутрішнім і зовнішнім оточенням, притаманних їй способів та стилів поведінки, творчості, саморозвитку тощо. У сукупності встановлених ознак постає вихідний пункт учинкового діяння особистості, і стає можливим кваліфікувати набутий нею стан.

Кожному окремому вчинку особистості властивий певний рівень трансцендування індивідуальної сутності «Я»: так, один учинків акт набуває лише окремих ознак трансцендування на рівні засобів учинкового діяння; це пов'язано з індивідуальним досвідом особистості щодо реально-практичних перетворень світу. Інший учинків акт може мати ознаки своєрідного «трансцендентного вибуху», коли зрушуються глибинні механізми життєдіяння особистості взагалі, що виявляються і в окремих дрібних складових її вчинкової активності. При цьому загострюються головні суперечності вчинкових структур, посилюється їх протистояння, значно активізується ініціація змістових та структурних зрушень як у компонентах вчинку, так і в структурі особистості в цілому. У площині головних суперечностей вчинку при цьому відбувається своєрідне «зміщення акцентів» у напрямках до ірраціонального, несвідомого, універсального та власне трансцендентного; саме це переакцентування певною мірою визначає мотивування дій та вчинків (дрібних та значних) особистості в період «трансцендентного вибуху» її вчинкової активності.

У психологічному дослідженні вчинку важливо актуалізувати не лише індивідуально-психологічні ознаки вчинкового діяння особистості з точки зору розгортання їхньої трансцендентної сутності, а й феноменологічні, часові (індивідуально-біологічні) та інші ознаки. У лонгітюдному дослідженні вчинкової активності особистості досить цікаво простежити, як часто трапляються на її життєвому шляху періоди активного трансцендування її сутності через учинок, чи існують своєрідні для даної особистості сензитивні періоди вчинкового зростання та якими є умови проходження їх особистістю.

Психологічне дослідження трансцендентних ознак феноменологічної структури вчинку дає змогу виявити закономірності й особливості формування і розвитку ціннісної сфери індивідуального буття особистості, діалектику духовних рівнів учинкового діяння особистості (індивідуальне, вселюдське тощо), напрями розгортання буттєвого покликання та призначення особистості.

Здійснюючи аналіз вчинку, дослідник ніби йде своєрідними сходинками пізнання, поступово розкриваючи, розгортаючи, виявляючи зміст (загальний та

індивідуальний, універсальний та унікальний, ідеальний та реальний тощо) вчинку як своєрідного відбитку (і водночас проекції) буття конкретної людини.

Ці сходинки – дивовижний путівник у пізнанні світу через учинок (світу як такого й світу конкретного, індивідуального «Я»).

Гносеологічно ці сходинки постають як послідовність певних аналітичних і тлумачних дій дослідника щодо предмета своєї уваги з метою забезпечення поступової та поступальної виявленості, визначеності сутності цього предмета. Онтологічно ці сходинки постають як сутнісні етапи існування та розгортання буття – від його сутнісно-структурних укладів до феноменологічних виявів багатоманітного світу, в якому взаємодіють, взаємопроникають та зумовлюють один одного світи: універсальний (абсолютний) та індивідуальний (особистісний), ідеальний (ноуменальний) і реальний (феноменальний) та ін. Запрошенням пройти ці сходинки буття і є психософія вчинку.

Висновки. У реальності індивідуального життя особистості, як і в змісті конкретного вчинку, досить складно визначити межі протистояння чи домінування якогось аспекту, адже вони тісно пов'язані між собою, перебувають у взаємовпливах, мають відносно усталений вияв тощо. Проте вчинкові дія має своєю специфічною ознакою здатність викристалізовувати міру суб'єктивної зрілості особистості у певний період її індивідуальної історії. Тому психологічний аналіз учинку дає підставу стверджувати змістову чи процесуальну перевагу певного змістового компоненту її буття (у даному випадку історичного чи онтогенетичного).

Висновки до третього розділу

За результатами дослідження визначено культурно-історичні витoki трактування вчинку як феномена, що був опередметнений психологічною наукою. Зокрема, спроба обґрунтування вчинку як центральної категорії психологічної науки була здійснена Сергієм Рубінштейном. У сучасній психології дедалі частіше набуває підтвердження концепція Володимира Роменця, відповідно до якої вчинок є фокусом усвідомленого, вольового розвитку особистості в напрямку до актуалізованого ідеалу. Аналіз учинку уможлиблює конкретизацію міри суб'єктивної зрілості особистості. Отже, за термінологією В.А. Роменця, вчинок є якісним стрибком у розвитку особистості.

Засновник культурно-історичної теорії в психології Лев Виготський доходив висновку, що свідомість людини – це динамічна смислова система, яка знаходиться у єдності афективних, вольових та інтелектуальних процесів, позначаючись на поведінці людини. Нині психологія діяльності в Україні розвивається, маючи також актуальним предметом дослідження генетичний фактор життєдіяльності (С.Д. Максименко), а також навчальний процес (Г.О. Балл, Є.І. Машбиць) тощо.

Важливий для вітчизняної психології принцип єдності свідомості і діяльності, сформульований Львом Виготським, Олексієм Леонтьєвим, Сергієм Рубінштейном, був далі теоретично й експериментально підтверджений під час досліджень різноманітних психічних процесів: пам'яті, сприймання, мислення, процесів довільної регуляції поведінки, процесів навчання.

Оскільки діяльність завжди виступає як діяльність суб'єкта, її виконання передбачає, окрім об'єктивної інформації про середовище, ще й інформацію про суб'єкта. Аналіз теоретичних джерел свідчить про те, що афекти є не лише складним, а ще й багатофункціональним утворенням. Цілісне афективне явище

завжди включає єдність двох моментів: з одного боку, це – відображений зміст середовища та діяльності, а з другого – емоційне переживання ситуації діяльності.

Таким чином, ми можемо бачити, що діяльність людини найяскравіше проявляється у винкові. Водночас, є підстави наголосити, що у генезі вчинку важливу роль відіграють емоційні фактори.

ФЕНОМЕН ЛЮДИНИ У ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ (ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ З ПОЗИЦІЇ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ)

Якщо говорити загалом, то в гуманістичній психології проблема зводиться до цінностей, які поділяються людиною і які проголошуються спільнотами. Комунікативна філософія, мовлячи про консенсус, фактично зводить питання до аксіології. Ї у цій сфері підключається традиція лінгвістичної філософії. Тобто цінності, по суті, розглядаються як *уявлені*, прийняті суб'єктом завдяки його включеності до певного дискурсу. Ї у цьому контексті комунікативна філософія (Вебер, Габермас, Апель) доповнюється філософією мови (Бахтін, Гадамер та ін.). Що може дати філософія мови? Звісно, Вітгенштайн написав: мова каже більше, аніж вона каже. Але той-таки деконструктивізм, уособлений Деррідою, свідчить, що ми можемо розпізнати установки, якими визначається свідомість мовника. Можемо розпізнати і його приховані експектації (але для цього не потрібна деконструкція). Але філософія мови, кажучи про минуле та наявне, жодним чином не може окреслити належного. Цінності, звісно, лежать у площині комунікації. Мова вкорінена в історію культури. Але буття минуле та буття сьогочасне – це не весь обшир людського буття. Є ще майбутнє. І комунікація може мовити про бажане майбутнє. Але вона мовчить про буття належне. А бажане та належне – зовсім різні речі. Про належне буття промовляє лише етика.

Наразі можна було б поставити крапку й перейти до наступного абзацу. Та все ж питання: як збагнути належне майбутнє, тобто етичний ідеал? Загалом, є три відповіді. Першу запропонував Платон. Але його відповідь, за загальної згоди, вважається утопічною. Другу – Августин Блаженний. Але після «смерті Бога» його відповідь наче й неактуальна. Третю – Карл Маркс. Та цю відповідь ми відчули на власній шкурі, урок засвоїли й повертатися до нього нібито й не збираємося. До того ж поважний Карл Поппер написав про «злиденність історизму», тобто запевнив нас усіх, що зазирати в майбутнє можна лише з однією метою – щоб ошукатися й запровадити тоталітаризм: «Історизм, – пише Поппер, – є соціальною, політичною, моральною (я сказав би, аморальною) філософією» (Поппер К., 1994, с.281). Френсіс Фукуяма взагалі сказав, що майбутнє вже настало й проголосив «кінець історії» (Фукуяма Ф., 1990, с.148). Твердження Фукуями ошелешує. Ошелешило воно й самого Фукуяму. І наприкінці статті він заговорив про нудьгу, яку навідає усвідомлення кінця історії: нічого нового не відбудеться, все, що мало бути, створене, вже створене, тож до справи беруться лише шліфувальники та лакувальники. Нудьга, зітхає Фукуяма. Велетенська Всесвітня нудьга! Однак, завважає Фукуяма, можливо, комусь і вдасться її розігнати. Можливо?

Та суть в іншому. Начерк щасливого майбутнього – це одне. Пророкування сенсу історії – інше. Але етика, чиста етика не займається ані першим, ані другим. Її завдання – зовсім інше: визначити основи належного вчинку, належних взаємин і

належних відносин. Щойно етика, реалізуючи ці завдання, стає в союз із політикою – народжується примара «щасливого майбутнього». І тоді справджується афоризм Алексіса де Токвіля: найкоротший шлях до раю веде до пекла. Тож найобачніше прийняти агностицизм, до якого закликає Поппер. Але й водночас треба пам'ятати, що агностицизм не можливий без певного традиціоналізму. Бо без традиції агностицизм перетворюється на нігілізм. І тоді настає ситуація, яку персонаж Достоевського визначив словами: все можна. І тоді з'являється на поверхню міф Гоббса про війну всіх проти всіх. Кант запропонував модель чистої етики. Але поклав її на фундамент християнської традиції. Габермас і Апель відкидають цю традицію й пропонують покладатися на консенсус, можливість досягнення якого вельми примарна. Єрмоленко теж вважає, що традиціоналізм є «регресом». І це, як здається, помилкове судження.

Проте наразі мусимо мати справу з тим, що сучасна етика міцно засвоїла тезу Фейербаха, яка згодом була розгорнута Марксом: мораль є соціальним феноменом. Обґрунтовуючи цю тезу, марксизм послуговувався «великими числами», себто оперував поняттям «класи». Сучасна комунікативна філософія звертається до більш «тонких матерій» – дискурс. Але методологічна установка незмінна. Звісно, заперечувати соціальність моралі – безглуздо. Але й зводити її лише до комунікації також немає сенсу.

Отже, доцільно конкретизувати теоретичні засади, виходячи із яких здійснюватиметься висвітлення етичного аспекту дослідження. По-перше, розкриття етичних питань вимагає включення як належнісних, так і дискриптивних підходів. По-друге, етичний зміст розуміється як комунікативний. Малахов обґрунтовує спілкування як необхідну умову етики, виходячи із відношення «Я – Інший» із особистісно-соціальної якості людини (Малахов В.А., 2002, с.306). Не заперечуючи цього моменту, потрібно вказати і на рефлексивний вимір спілкування. Рефлексивний рух є комунікативним, розгортаючись у структурі «Я - усвідомлений досвід – Я-ідеальне належне».

У теорії Зигмунда Фрейда ми спостерігаємо чітке уявлення про неухильні людські потреби – вчення про інстинкти життя та смерті. Відповідно, усе культурно оформлене спілкування є безкінечним процесом інстинктового приборкання, при цьому сама культура стає сублимаційним дискурсом, тобто зміст спілкування у суті своїй є визначеним. Чи подивимося на іншу теорію – Абрахама Маслоу. У загально відомій піраміді потреб Маслоу першочерговою володіють потреби фізіологічні; потреби ж духовні можуть задовольнятися тільки із задоволенням попередніх, первинних потреб. Й у даній теорії спілкувальний рух відбувається у визначеному руслі – від задоволення первинних потреб до потреб складніших, менш нагальних. Аби оцінити слушність наведених тлумачень, звернемось до творчості Еріха Фромма. Відмінність між неофройдизмом, засновником якого і був Фромм, і фройдизмом класичним полягає саме в оцінці ролі соціальності. Якщо для класичного фройдизму первинним є задоволення суперечливих потреб і їхнє призведення до позірної формальної відповідності нормам, то для неофройдизму самі соціальні норми виступають цінностями, оволодіння якими є первинною і найголовнішою потребою. По суті, соціальний дискурс і визначає уявлення про існування тих чи інших „первинних”, „невід'ємних” потреб. Неофройдизм не заперечує існування фізіологічних потреб, але (вдаючись до герменевтичної лексики) культура ословлює їх, повертає у спілкуванні самій же ж людині.

Спілкування є і самою потребою-передумовою, і її вдоволенням. Наголошуючи на ролі культури, Фромм піддає критиці і теорію Маслоу. Як наголошує Фромм, історія і досвід кожної людини показує, що задля реалізації ідеальних цілей людина здатна жертвувати, здавалося б найнагальнішими потребами (Фромм Е., 1994., с.192-193).

Але тезу Фромма потрібно поглибити й вказати, що ті самі «первинні» потреби, якими людина жертвує в ім'я потреб ідеальних, неможливі без обґрунтування, шляхом звернення до певного смислу (ідеї). Сислове обґрунтування присутнє за кожним нібито інстинктивним порухом. Потреба у хлібі щоденному є думкою про хліб щоденний. Потреба у самозбереженні є думкою про смисл життя. Нікому не потрібне життя, якщо немає гадки про його ціль – це яскраво показав Віктор Франкл. Є великий рефлексивний смисл у платонівському осяянні про первинність світу ідей. Людина – природна істота, але природність людська є неприродною, якоюсь вивернутою. У людині природа самозаперечується (або наша культура неправильно тлумачить природу). Природа присутня в людині лише як предмет осмислення і мисленість – це її єдино можлива, суто людська форма існування. Людина може здійснювати рух до природи лише через осмислення.

Показовим у цьому зв'язку є приклад Фрідріха Ніцше. Хрестоматійні (хоча й суперечливі) слова його Заратустри: «Суть завжди прислухається і шукає – порівнює, підкорює, завойовує, руйнує. Власна суть владарює і є володарем навіть над „я”. За твоїми думками і відчуттями, брате мій, стоїть могутній повелитель, незаний мудрець – його звати „твоя власна суть”. У твоїй плоті живе вона, вона і є твоя плоть» (Ніцше Ф., 1993, с.33). Ми знаходимо у цих словах твердження про існування людської суті та її ототожнення із тілесністю, яка «акцентує» Я. Але весь казус у тім, що сутнісність тілесності *проголошується*. Ніцше коронує тілесність, називає «мудрецем», тобто підносить тілесні вимоги до ідеального стану, фактично, культурно формує їх. Тобто тілесність є *сутнісною* тільки тому, що *виголошується* такою. Без цього проголошення вона втрачає не те що сутнісність, а й будь-який зміст. До того ж, завважимо, задля чого тілесність обґрунтовується як сутнісний засновок? Задля виснування із нього етики надлюдини. Тілесність є попередньою умовністю – твердженням, прийнятим на віру, що потрібне задля доведення етичних вимог, далєбі нетілесних за своїм змістом. Адже у «Заратустрі» знаходимо слова про зневагу для людини, бо ж вона є «посміховищем і нестерпним соромом», натомість, «надлюдина – це сенс світу» (Ніцше Ф., 1993, с.11). Завважимо, «сенс». Сенс є первинним щодо тілесності – «брудного потоку», хай навіть і проголошується вона сутнісною.

Викладені міркування були покликані показати хибність заперечення спілкування як етико-політичної основи, виходячи з тез про існування людського ества, природної людини чи якоїсь людської сутності, яка, проявляючись, визначає спрямованість і зміст спілкування. Спілкування є площиною розгортання суперечностей, але це не суперечності між людською сутністю і культурно-мовленневими нішами. Це суперечності в самій культурі, між самими дискурсами, а не між тим, що потребує промовляння і що належить бути промовленим. Існують суперечності і між особистими воліннями і спільними вимогами для загалу. Але це ще не означає, що особисті воління зумовлені природно-сутнісними потребами.

Отже, вимагає розкриття опосередкування етичних парадигм. Насамперед, ще раз варто повернутися до положення про нерозривність етичних і соціальних теорій.

Навіть у студіях, які зосереджуються виключно на внутрішніх (далебі, автономних) властивостях соціальних перебігів, хай підспудно, але проступає етичний підтекст, принаймні у вигляді завваження поведінкових стереотипів суб'єктів, які неопозбавлені етичних настановлень. Поняття «соціальна етика» має два значення: 1) соціальні теорії – вчення про належний устрій, або ж обґрунтування устрою наявного; 2) моральність соціальної діяльності. Звісно, цей поділ деякою мірою умовний. Адже існує неминуча дилема: чи є правомірним, морально виправданим удавання до аморальних засобів задля втілення етично належної цілі? Щодо цього питання зламано безліч списів і забруднених чорнилом пер. Тут вельми доречним є афоризм Конфуція: погана справа, яка здійснюється гарною людиною, стає гарною справою; гарна ж, здійснюючись поганою, стає поганою.

Історико-психологічний аналіз наукового доробку української діаспори

Нова соціально-культурна й ідеологічна ситуація в суспільстві породжує потребу в оновленій інтерпретації вітчизняної психологічної думки минулих століть, передусім часу становлення психологічних поглядів мислителів, що стояли біля витоків психології української діаспори. Вкрай мало узагальнень про творчі здобутки науковців української діаспори, що безперечно не відображає цілісної картини розвитку психології в українській діаспорі. Незважаючи на незначний інтерес до вітчизняних теорій і напрямів, ми прагнемо відстоювати й відроджувати свій неповторний і унікальний психологічний доробок. Діалог з авторами видатних праць дає могутній пошуковий ефект.

Беззаперечним є те, що діаспора своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, а також надає посильну допомогу історичній батьківщині. Тому налагодження, розширення й зміцнення зв'язків з українською діаспорою – першочергове завдання українців. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного та економічного потенціалу діаспори. Історична рефлексія, як здібність, що дозволяє піднімати й розкривати глибини минулих знань, знаходити в них вічні неминучі цінності. Психологічні знання відрефлексовані дослідником історії психології, дають можливість обрати правильний вектор у розумінні багатоголосся сучасної психологічної парадигми.

Несприятливі суспільно-політичні процеси в Україні на початку ХХ століття зумовили виїзд в еміграцію наукової еліти нашої держави (Д. Антонович, І. Горбачевський, С. Дністрянський, О. Колесса, С. Рудницький, О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, Б. Цимбалістий, В. Янів, Я. Ярема та ін.). Незважаючи на складні обставини життя, українські науковці в діаспорі змогли не тільки зберегти, а й примножити свій науковий доробок. Про це свідчать засновані центри та навчальні заклади для збереження та розвитку української ідентичності в світі.

Питання про зміст психологічних поглядів, що поширювалися в Україні представниками української діаспори, потребує окремого розгляду. Йдеться передусім про досвід викладання окремих, подекуди й центральних, з огляду на сьогоденні уявлення про предмет психології, питання психологічного змісту в навчальних закладах Праги, Відня, Мюнхена, Варшави. Натомість найвідомішими, за розвідками дослідників історико-філософської й педагогічної думки, поза межами України осередками освіти широких верств населення виявилися Український Вільний Університет (м. Мюнхен, Німеччина); Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (м. Прага) тощо.

Міграційні процеси у сучасному світі становлять важливу частину процесу глобалізації. У результаті значного переміщення населення з малозабезпечених країн до економічно розвинених держав, можемо констатувати все більшу появу нових діаспор і зростання чисельності вже існуючих. Г. Шеффер, відомий фахівець з вивчення проблем діаспори, пропонує поділити всі існуючі діаспори на три типи: «Деякі з існуючих діаспоральних утворень виникли ще в період Античності і в Середні віки – ми будемо називати їх «історичними» (historicaldiasporas). До цього типу належать вірмени, євреї, індійці, і так звані, закордонні китайці (overseaschinese). Діаспори, що утворилися набагато пізніше, в основному починаючи з XVII ст., а також у другій половині XIX ст. – «сучасні» (moderndiasporas). Мова в даному випадку йде про поляків й ірландців в США, греків в США й Австралії. Нарешті, слідом за М. Вайнером, діаспори, що знаходяться в стадії становлення позначимо як «ті, що зароджуються» (турки в Німеччині, марокканці у Франції, корейці в США й ін.)» (Шеффер, 2003, с.182).

Отже, автор пропонує поділ діаспор на три типи: історичні, сучасні й ті, що зароджуються, ми вважаємо, що українська діаспора належить до сучасного типу. Сучасний світ є глобальною спільнотою, яка є конгломератом не тільки виключно національних держав, а й багатоетнічних держав з різними діаспорами.

В «Енциклопедії українознавства» зазначається: «1709 війська Карла XII і Мазепи розбито у Полтавській битві, вони змушені були втікати до Молдавії під владу Туреччини, де у всьому розчарований старий гетьман помер (03.10.1709). Бл. 50 коз. керівників – старшина, 500 козаків гетьманщини і більш як 4000 запорожців супроводжували Мазепу до Бендер. Ці «мазепинці» були першими укр. емігрантами» (Кубійович, 1995, с.56). Отже, мова йде про першу вимушену українську еміграцію, й далі автор вказує: «На весні 1710, після смерті Мазепи, рештки козацького війська у вигнанні обрали своїм гетьманом писаря П. Орлика. За нього була укладена конституція Укр. держави т. зв. Бендерська конституція. Орлик, підтриманий Карлом XII, вступив в антимоск. альянс з татарами та Портою й у січні 1711 вторгся разом з татарами і запорожцями, що приєдналися, в Україну. Після початкових успіхів наступ цей зазнав невдачі. Орлик мусив повернутися в еміграцію й проживав споч. в Швеції, Німеччині, а згодом у Туреччині; помер у Ясах 1742. До кін. життя він підтримував зв'язки з Україною, широко інформував євр. кола про укр. проблему» (Кубійович, 1995, с. 56).

Таким чином, українська діаспора не лише пройшла своє становлення за короткий проміжок часу, а й мала в особі гетьмана П. Орлика політичний центр впливу в європейських країнах спрямований на боротьбу проти Російської імперії.

Після зруйнування Запорізької Січі частина козаків перейшла до Добруджі (в межах Османської імперії). Але значно більше селян переселилося на Поволжя й Урал, де вони створили великі українські острови серед російської більшості. Згодом невеликі українські колонії постали у європейських столицях: Відні, Будапешті, а також у Римі.

Українська діаспора – сформувалася в основному внаслідок сталінських депортацій і міграції часів II Світової війни. Вона умовно поділяється на східну (Росія 4,3 млн., Казахстан 900 тис., Молдова 600 тис., Білорусь 300 тис., Узбекистан 150 тис., Киргизія 100 тис.) і західну (США 2 млн., Канада понад 1 млн., Бразилія та Аргентина по 400 тис., Австралія і Франція по 40 тис., Велика Британія 30 тис., Німеччина 25 тис.). Частина українців віддавна проживає на територіях, які після II

Світової війни увійшли до складу сусідніх з Україною держав (Польща 300 тис., Румунія 100 тис., Словаччина 40 тис. жителів українського походження). Усього у світі поза межами України проживає приблизно 10 млн. людей українського походження.

Питання становлення психології української діаспори в Європі, США, Канаді, Австралії ХХ століття потребує окремого розгляду. Це зумовлено передусім тим досвідом викладання окремих, подекуди й центральних, з огляду сьогоденних уявлень про предмет психології, питань психологічного змісту в навчальних закладах, що створювалися українською діаспорою в країнах Європи (Український Вільний Університет, Український високий педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Українська господарська академія, Український католицький університет), а також наукові, культурні заклади та товариства США, Канади, Австралії.

Далека від належного історико-психологічного осмислення багата спадщина Українського Вільного Університету. Дослідженням різних історичних, політичних та культурних причин цього «феномену» української еміграції займалися переважно історики О. Гаранін, В. Кучер, Ю. Макар, С. Наріжний, І. Руснак та ін. Український Вільний Університет був і залишається оберегом рідної мови, історичної пам'яті, хранителем традицій української волелюбної суспільної думки; у його запасниках зберігається унікальна історична література та раритетні документи. Так, дослідженням національного характеру займалися з позицій соціології (В. Липинський), історії культури й філософії (Д. Чижевський, І. Мірчук), історії (П. Феденко), а психологічне вивчення проблеми започаткував власне О. Кульчицький. Автор персоналістичної концепції людини, яка неподільно прив'язана до специфіки української культури, до культури свідомої особистої та спільної дії. Українська духовність, детермінована ментальними основами національного світовідчуття та світосприйняття, є гуманістичною парадигмою з яскраво вираженим націонал-персоналістським змістом.

Український вільний університет був відкритий 17 січня 1921 року у Відні (Австрія). Однак у Відні цей навчальний заклад не отримав достатньої матеріальної підтримки. У так званий «празький період» (1921-1945) Український вільний університет став головним осередком національної політичної еміграції на Заході. УВУ мав підготувати молодь до діяльності серед рідного народу в своїх інституціях і майбутніх урядах; організувати наукову працю та дати змогу професорам, доцентам та іншим ученим, які перебували за кордоном, продовжувати фахові студії й таким чином підготувати чи підтримати наукові сили; полегшити формування українського університету чи університетів на рідній землі, а також мав як готовий організм бути перенесений у відповідний час на рідну територію, туди, де він найбільше потрібний. Третій період в історії розвитку УВУ пов'язаний з німецьким містом Мюнхеном (з 1946 року і до цього часу). УВУ поступово перетворився з навчального закладу у науково-дослідний та пропагандистський центр, де досліджуються фундаментальні концепції та прогноуються моделі відновлення української державності, інтеграції української культури у західну цивілізацію. Випускники УВУ, відзначалися високою фаховою підготовкою та нерідко займали високі посади у науковому європейському світі. Науковці університету видали численні монографії, підручники, статті, інші наукові праці, що є вагомим доробком і вкладом в українську науку.

Сучасні наукові розвідки дослідників філософської та психолого-педагогічної думки української діаспори в Європі, вказують на основні осередки розвитку науки поза межами України (Варшава, Берлін, Париж, Прага, Рим); США (Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго, Сан-Франциско); Канада (Торонто, Едмонт, Вінніпег, Ванкувер); Австралія (Сідней, Мельбурн, Аделаїда). Завдяки натхненній праці викладацького складу зазначених навчальних закладів, історіографія отримала можливість ознайомитися з цінними науковими доробками викладачів Я. Яреми (1884–1964) «Вступ до філософії» (1924), «Психографія в школі» (1925), «Педагогічна психологія» (1925), «Українська духовність у її культурно-історичних виявах» (1926), викладача й ректора Українського вільного університету І. Мірчука (1891–1961) «Світогляд українського народу. (Спроба характеристики)» (1942), викладача й ректора Українського вільного університету В. Яніва (1908–1991) «Німецький концентраційний табір. (Спроба характеристики)» (1948), «Українська вдача і наш виховний ідеал» (1969), «Нариси до історії української етнопсихології» (1993), «Психологічні основи окциденталізму» (1996). Незважаючи на наявну кількість праць філософського та педагогічного пошукового спрямування, психологічний аналіз зазначених робіт ще чекає на свого дослідника.

Неоціненою належним чином є історико-психологічна спадщина *Григорія Ващенка* (1878–1967) – професора педагогіки Українського вільного університету (Мюнхен), ректора Української богословської академії (Мюнхен) автора праць «Загальні методи навчання» (1929), «Проект системи освіти в самостійній Україні» (1957), «Психічні властивості українців і причина наших невдач» (1992), «Виховний ідеал» (1994).

Г. Ващенко значну частину життя прожив в УРСР, але останні 22 роки перебував в еміграції. Кардинальні зміни в житті вченого сталися в зв'язку з еміграцією в 1945 році до Німеччини. Суттєво змінюється творчість вченого, яка стає гостро критичною по відношенню до соціальних, економічних, політичних аспектів життя людини в радянському союзі. Емігрантський період творчості вченого є вельми цікавим, оскільки пронизаний духом свободи, зокрема це стосується праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» (1957). Автор порівнює освітні процеси, які відбувалися в царській Росії, більшовицькій Україні, західній Європі та Америці, а також систему освіти у вільній Україні (1917–1923 рр.), робить висновки про шляхи становлення освіти в незалежній Україні, які мали б стати запорукою формування самодостатньої особистості.

Праця написана в 60-х роках минулого століття, але за своїм інтелектуальним навантаженням є корисною та актуальною. Г. Ващенко вказує на те, що по-перше, освіта в царській Росії була класовою, становою й належність до дворянства або духовенства відкривала інші освітні перспективи, ніж для дітей міщан, селян, торговців. По-друге, мова викладання в Російській імперії була російською, що закривало шлях українським дітям не тільки до вищої, а й навіть до середньої освіти, адже мова була чужою, незрозумілою. Рівень освіченості українського населення в XVII столітті, за описами іноземних мандрівників, був настільки високим, що навіть жінки були навчені грамоті. Після запровадження антиукраїнської імперської політики щодо українського населення, рівень освічених людей на початок XX століття становив близько (20%). По-третє, викладання в школах здійснювалося формально, оскільки студенти, майбутні вчителі, не вивчали дитячої психології, педагогічної психології, педагогіки, що в свою чергу,

відштовхувало учнів від подальшого навчання: «Нерідко траплялись такі випадки, що учні після закінчення школи «урочисто» спалювали шкільні підручники, підкреслюючи цим, що вони, врешті, покінчили з остогидлою школою» (Ващенко, 1957, с.9). Між учнями й вчителями часто були напружені стосунки, які виражалися в протистояннях, внаслідок чого незначний відсоток учнів, гарно закінчували школу. Г. Ващенко закликає до врахування помилок освіти в царській Росії при розбудові освіти в майбутній незалежній Україні.

Історичний період 1917–1921 рр. був часом боротьби за самостійну національну державу, що вславився новою філософією вільного життя українців, яка була реалізована і в освітньому просторі самостійної держави. Система освіти в Україні, на думку вчених, мала відповідати наступним критеріям (подаємо скорочену резолюцію другого Всеукраїнського Учительського З'їзду 1917 року, Київ): «1) Школа мусить бути національною не тільки за мовою викладання, але й за його змістом; 2) Школа мусить бути єдиною й організованою так, щоб усі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту, щоб учні були забезпечені підручниками, щоб школа була світською, але з бажання батьків може бути уведені викладання релігії; 3) Народна початкова школа має бути загальноосвітньою з семирічним курсом навчання; 4) По всіх селах України організувати «Просвіти» і по всіх повітах закласти «Учительські Спілки»; 5) З осені 1917 р. відкрити в Києві Український Народній Університет; 6) При школах влаштувати дитячі садки» (Ващенко, 1957, с.13–14). Варто зазначити, що при розбудові української освіти, необхідно також враховувати освітні потреби меншин при цьому створюючи їхні національні школи.

Висновки до четвертого розділу

Для історичної психології постає важливе завдання систематизації та узагальнення наробок українських науковців. Значна кількість зібраного емпіричного і теоретичного матеріалу потребує переосмислення. Необхідно приділити особливу увагу подальшому історичному аналізу психологічних досліджень ціннісно-сміслової сфери, оскільки досягнення в будь-якій галузі можливі лише на якісному узагальненні здобутків минулого, з яких зростають нові наукові парадигми.

Українська психологія має великий масив здобутків у галузі психології навчання, виховання, супроводу всіх категорії дітей. Ґрунтуючись на значному науковому спадку Григорія Костюка, який покладено в фундамент гуманістичної парадигми вітчизняних досліджень ціннісно-сміслової сфери особистості. На здобутках українських науковців уже здійснено та впроваджено велику кількість практичних методів формування ціннісно-сміслової сфери особистості. У руслі гуманістичної парадигми і особистісно-орієнтованого підходу, починаючи зі школи Григорія Костюка, українські психологи вивчають ціннісно-сміслову сферу особистості та ціннісні орієнтації в економічній, політичній, професійній, навчальній, сімейній життєдіяльності людей, з широким спектром варіації предмета.

Науковий доробок української діаспори є значно більшим, ніж можна було сподіватися, з огляду на те, в яких соціально-економічних умовах відбувалося становлення української діаспори. На жаль, ми можемо констатувати відсутність уваги науковців в Україні як до інституційних установ, так і персоніології окремих

науковців української діаспори. Праця українців за кордоном до цього часу залишається без належного науково-психологічного осмислення, не кажучи вже про потребу в узагальненні відомих на цей час вказаних поглядів.

Отже, ціннісні орієнтації наповнені особистісним смыслом і формуються індивідом в процесі виховання, навчання і соціалізації як спеціальними соціальними інституціями, так і побутовими відносинами, і стихійними методами. Спрямовані форми соціалізації, що застосовується в суспільстві залежать від розвитку наукової бази в виховній, освітній та соціальній сферах. Саме тому, розвиток науки є ґрунтом формування цінностей суспільства, запорукою його успіху.

Окремо варто наголосити на дослідженнях, присвячених психології етики та моралі. У цих дослідженнях спостерігається важливий синтез філософського та суто психологічного знання. Встановлено, що саме завдяки рефлексивним процесам людина може долати ті труднощі, які виникають у неї в процесі соціальної діяльності. Адже рефлексія є поверненням людини до власних способів діяльності, їхнє осмислення (мислення про мислення) у тому разі, коли наявний досвід не веде до розв'язання проблемної ситуації. Себто саме завдяки рефлексії людина здатна віднайти своє місце у спільності.

ПОСТНЕКЛАСИЧНА ПАРАДИГМА В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується переважанням постнекласичних підходів у дослідженнях, в яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Постнекласична психологія постулює неможливість вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності. Найбільш актуальними проблеми стають проблеми життєвого шляху, стилю життя, життєвих стратегій, цілей та сенсу життя особистості. Основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми психології була мультипарадигмальність психології. Становлення постнекласичної парадигми в психологічній науці розпочалось орієнтовно в 70-х роках ХХ ст.

Парадигмальні зміни виявляються в переході від класичної до некласичної і, зокрема, до постнекласичної моделі науки і освіти (Степин, 2009).

1. Класична наука (XVII-XIX ст.), досліджуючи свої об'єкти, прагнула при їх описі і теоретичному поясненні усунути по можливості все, що відноситься до суб'єкта, засобів, прийомів та операцій його діяльності. Таке усунення розглядалося як необхідна умова отримання об'єктивно-істинних знань про світ.

2. Некласична наука (перша половина ХХ ст.), вихідні положення якої пов'язані з розробкою релятивістської і квантової теорії, відкидає об'єктивізм класичної науки, відкидає уявлення реальності як чогось не залежного від форм її пізнання, суб'єктивного чинника. Вона осмислює зв'язки між знаннями об'єкта і характером засобів і операцій діяльності суб'єкта. Експлікація цих зв'язків розглядається в якості умов об'єктивно-істинного опису і пояснення світу.

3. Істотна ознака постнекласичної науки (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) – постійна включеність суб'єктивної діяльності в "тіло знання". Вона враховує співвіднесеність характеру отриманих знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, що пізнає, а й з її ціннісно-цільовими структурами.

Кожна з названих стадій має свою парадигму (сукупність теоретико-методологічних і інших установок), свою картину світу, свої фундаментальні ідеї. Класична стадія має своєю парадигмою механіку, її картина світу будується на принципі жорсткого детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму. З некласичною наукою пов'язана парадигма відносності, дискретності, квантування, ймовірно, додатковості. А постнекласичній стадії відповідає парадигма становлення і самоорганізації.

На сьогоднішній день в Україні та в країнах пострадянського простору відбувається також і зміна загальноосвітньої парадигми. Суть змін полягає в тому, що освіті надається сенс не стільки пізнавальний, скільки розвиваючий. Пріоритетними стали загальнолюдські цінності, життя і здоров'я людини, розвиток особистості, розкриття її індивідуальності (Рижак, 2004).

Парадигмальні зміни торкнулись й системи освіти в Україні. Класична модель освіти, яка домінувала в Україні до 90-х років ХХ ст., репрезентувала ціннісні орієнтації та ідеали модернізованої індустріальної цивілізації, зокрема її технократичний оптимізм. Метою такої моделі освіти було формування ерудованої людини, професіонала в обраній сфері діяльності; критерієм розвитку інтелектуальних здібностей вважалася фундаментальна підготовка фахівців широкого профілю.

Наслідками дестабілізаційних процесів у суспільстві є зростання невідповідності між рівнем домагань та самореалізацією особистості. Тому західне суспільство, у результаті реформ освітніх підходів у 70-х роках, переорієнтувало освіту, поставивши в її епіцентр культуру, таким чином, утвердилася некласична парадигма освіти, метою якої є висококультурна людина. На зміну ідеалу ерудованої людини приходить ідеал висококультурної людини. Зміст та шляхи втілення нової парадигми освіти викладено в Державній національній програмі «Освіта (Україна ХХІ століття)». Вона репрезентує такі типові риси культурної людини, як духовність, національну самосвідомість і культурну толерантність (Рижак, 2004).

Якщо реформування освіти в Україні було спрямоване на її національне відродження, то у високорозвинених країнах формувалась нова *постнекласична модель освіти*, де цінністю є розвиток потенцій і можливостей людини, процес її *творчої самоактуалізації та самореалізації*.

Постнекласична система освіти утверджується на основі її інформатизації та комп'ютеризації, розвиток особистості базується на можливості вільного виходу до інформаційного простору. Як соціальний інститут вона слугує відтворенню та нарощуванню гуманітарного потенціалу нації, є запорукою її самоідентичності.

Людство ввійшло в ХХІ ст., яке ЮНЕСКО оголосило століттям освіти. Це означає, що міжнародне співтовариство визнало освіту як домінанту не лише в розв'язанні глобальних проблем, які переживає людство, а й у формуванні духовних основ нової екоінформаційної цивілізації. Сьогодні освіта є потужною соціальною інституцією, яка може і повинна формувати не лише інтелектуальний, а й гуманітарний потенціал нації, який визначається рівнем психічного та фізичного здоров'я нації, її соціального благополуччя, моральності, духовності, інтелектуального розвитку, психологічної єдності, гуманітарної активності (Марчук, 2001).

Отже, дедалі очевиднішим стає, що класичний та неklasичний образ науки і освіти вже не відповідає глобальним викликам часу. Пояснюється це тим, що світ на зламі тисячоліть вступив у смугу кардинальних змін, у процесі яких перебудовується і, очевидно, буде перебудовуватись усе наше життя, що проявляється в новітніх технологіях, способах світобачення і світорозуміння, а головне – у тих глобальних небезпеках, у яких постає перед нами протиріччя між новими реаліями нашого існування та усталеними формами і способами ставлення до світу.

Зрозуміло, що зміну класичного образу науки неklasичним, а потім постнеklasичним не можна розуміти спрощено у тому сенсі, що кожен новий етап призводить до повного зникнення уявлень і методологічних установок попереднього етапу. Навпаки, між ними існує спадкоємність.

Передумови становлення постнеklasичної парадигми в українській психології

Основними методологічними орієнтирами постнеklasичної психології, як зазначає Н.В.Чепелева (Чепелева, 2010), є соціальний конструктивізм а також гуманітарна парадигма, що трактує особистість не як природний об'єкт, а як культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як вкорінена у світ культури, з яким вона взаємодіє і з якого себе будує. Ключовим для постнеklasичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного суб'єкта, не стільки формованого ззовні чи зсередини закладеними програмами, скільки як само розвиваючого і самодетермінованого.

Принципова новизна психології суб'єкта полягає головним чином у трьох основних положеннях: значне розширення уявлень про зміст активності як чинника детермінації психіки; переході від мікросемантичного до макроаналітичного методу пізнання психічного; цілісному системному характері дослідження динамічного, структурного і регулятивного планів аналізу психології суб'єкта (Брушлинський, 1991; Знаков, 2005).

Підвищений інтерес сучасних психологів до проблеми суб'єкта значною мірою обумовлений еволюцією психологічного знання: переходом від класичної пояснювальної парадигми до неklasичної, а потім і постнеklasичної. Класична парадигма в науковому пізнанні, як уже відмічалось, втілювалася в ідеї досягнення об'єктивних законів природи, пильній увазі вчених до проблеми детермінізму і пошуку причинно-наслідкових зв'язків. На неklasичному етапі головним стало врахування суб'єктивності спостерігача. Те, яким світ постає суб'єкту, залежить насамперед від кута зору, суб'єктивних фокусувань свідомості. Нарешті постнеklasичне розуміння світу і людини в світі характеризувалося зростанням рефлексії ціннісних і смислових контекстів світу людини (Степин, 2009). У цих умовах вирішальне значення набувають конвенціональні угоди, що досягаються спілкуються людьми: які цінності і норми в конкретній комунікативній ситуації слід визнати важливими, значущими, а які - другорядними. Психологія суб'єкта системно вирішує проблему детермінізму, враховуючи одночасно і природничо-науковий, і соціально-гуманітарний характер психологічної науки. Внаслідок цього психологія суб'єкта адекватно описує і закони буття, що описують те, що є, і закони повинності, розпорядчі, як саме мають відбуватися ті чи інші події та явища у світі людини.

Розвиток ідеї самодетермінації особистості в сучасній українській психології

У психологічній науці поведінка людини традиційно розглядалася з позицій

детермінізму. Парадигмальні зміни, що виявляються в переході до постнекласичної моделі особистості, зумовлюють необхідність ґрунтовної розробки психологічних основ її самодетермінації, оскільки здатність людини до ініціації власного розвитку, розкриття особистісного потенціалу набуває особливого значення та відповідає вимогам та викликам сьогодення.

В даний час у світовій психологічній науці теорія самодетермінації є одним із основних наукових підходів до вивчення мотивації поведінки та діяльності людини, її особистісного розвитку та психологічного благополуччя. У проблемі самодетермінації на передній план висувається проблема власної активності людини, її здатність самотійного вибору напрямку саморозвитку. Наукова розробка цієї проблеми ведеться також в рамках таких споріднених напрямків як: екзистенціально орієнтовані теорії свободи (Е. Фромм, В. Франкл, Р. Мей), теорія суб'єктності (Р. Харре), теорія самоефективності (А. Бандура), теорія самоактуалізації (А. Маслоу), часової перспективи (Ж. Нюттен), теорії “поточку” (М. Чікзентміхалі) та ін.

Класичними в цьому аспекті вважаються дослідження Е. Десі та Р. Райана, праці яких відносять до позитивної психології, метою якої є звернути увагу психологічної науки не тільки на виправлення негативного, а й на побудову позитивних складових психології людини. Теорія самодетермінації та особистісної автономії Е. Десі та Р. Райана (Deci & Ryan, 1986) націлена на визначення факторів, які стимулюють вроджений людський потенціал, що визначає зростання, інтеграцію і здоров'я, та на дослідження процесів і умов, що сприяють здоровому розвитку та ефективному функціонуванню індивідів, груп і співтовариств.

В контексті даного підходу самодетермінація означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього оточення, так і до внутрішніх сил особистості. В роботах Е. Десі та Р. Райана вживається також поняття автономії. Людину називають автономною, коли вона діє як суб'єкт, виходячи із глибинного відчуття себе. Бути автономним, тим самим, означає бути самоініційованим і саморегульованим.

У пострадянській психології в розробці цієї проблеми можна відмітити напрацювання О.І. Кузьміної (Кузьміна, 1997) (свобода людини визначається через рефлексію своїх віртуальних можливостей на основі її самовизначення); багаторівневу модель особистісної саморегуляції О.Р. Калітеєвської і Д.О. Леонтєєва (свобода розглядається як форма активності, що характеризується трьома ознаками: усвідомленістю, ціннісним опосередкуванням і керованістю в будь-якій точці); концепцію вільної причинності В.А. Петровського; у контексті проблематики самореалізації (В.Є. Клочко, Е.В. Галажинський) та самоставлення (О.М. Колишко, Н.І. Сарджвеладзе, В.В. Столін, С.Р. Пантілєєв), розуміння внутрішньої мотивації (В.І. Чирков); теорії самоорганізації складних динамічних систем (В.Г. Буданов, І.Р. Пригожин, В.С. Стьопін, Г. Хакен) тощо.

Вітчизняний досвід дослідження проблеми самодетермінації особистості, насамперед, пов'язаний з працями Г.С. Костюка, який ввів в науковий обіг поняття «саморух», яке розглядається як елемент психічного розвитку й саморозвитку, вбачаючи під саморозвитком «процес безперервного саморуху, постійного самооновлення через перебудову, переструктурацію внутрішніх, особистісних структур, їхніх співвідношень, взаємовпливів і вдосконалення взаємодії з навколишнім середовищем».

Особливого розвитку ці напрацювання набули у роботах Г.О. Балла, в його концепції особистісної свободи, яка визначається через умови, що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних здібностей особистості».

Ми детально зупинимось на аналізі феномена внутрішньої свободи в працях Г.О. Балла (Балл, 1997, 2003, 2007), який показав обмеженість традиційних абстрактно-нормативних трактувань свободи як усвідомленої необхідності і як свободи вибору, які звужують розуміння категорії свободи і не розкривають її психологічний зміст.

Вважаючи свободу особистості однією з найважливіших цінностей демократичного суспільства, орієнтиром для розвитку освіти, побудови соціальної політики, Г.О. Балл конкретизує саме поняття свободи в психологічному аспекті, виділяючи дві взаємопов'язані сторони: одна, звернена до суспільства, стосується свободи, яку воно дає або має дати індивіду; інша, звернена до особистості й стосується тієї свободи, якою ця особистість здатна опанувати і скористатися. Загалом, у науках про людину упродовж багатьох століть проблема «свободи–детермінізму» стосовно людської поведінки була однією із центральних, хоча зміст обох понять істотно змінювався. Відповідно у філософії і психології проблема свободи поставала у зв'язку з проблемами волі («свобода волі») і вибору («свобода вибору»). Навіть трактуючи свободу як «усвідомлену необхідність», як виконання свідомо взятого не себе обов'язку, керуючись внутрішніми переконаннями, все ж ігнорується праксеологічна її сторона, яку намагаються подолати в її трактовці як «свободи вибору». Проте, справжня свобода не зводиться до свободи вибору, тому що вибір – це лише момент свободи, а екзистенціальна свобода – це не лише свобода вибору, а й свобода творчості. У зв'язку з цим, Г.О. Баллом обґрунтовується доцільність розгляду ситуацій вибору як важливих, але специфічних ситуацій людського життя. Йдеться про ситуації, коли особистість повинна зробити вибір між наявними альтернативами, оскільки відсутні об'єктивні можливості виходу за їх межі (або навіть якщо такий вихід у вигляді якогось компромісу можливий, то він «обходиться дорожче будь-якої з обраних альтернатив»). У таких ситуаціях свобода особистості знаходить вираження в обґрунтованості і рішучості здійснюваного нею вибору; в загальному ж випадку внутрішньо вільна людина прагне до творчості, створюючи тим самим «конструктивну альтернативу самого вибору» (Балл, 2006).

Г.О. Балл визначає свободу в її загальному сенсі як сукупність умов (і зовнішніх, і внутрішніх, якщо йдеться про психологічну свободу), що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості», в тому числі, й шляхом подолання перешкод (Балл, 1997). Розкриваючи *індивідуально-психологічні складові особистісної свободи*, Г.О. Балл виходить на категорію активності суб'єкта, тобто на категорію суб'єкта як носія активності, і зазначає, що особистісну свободу слід пов'язувати з ще більш високими рівнями активності, де роль внутрішніх факторів у детермінації поведінки проявляється найбільш виразно. В такому розумінні поняття «свобода» і «самодетермінація» досить близькі. Самодетермінація на психологічному рівні пояснює власне «механізми» свободи. У проблемі самодетермінації саме й висувається на передній план проблема власної активності людини, її здатність самостійного вибору напряму саморозвитку.

Головною *особливістю психологічно вільної особистості* Г.О. Балл вважає здатність свідомого використання нею власних інструментальних властивостей для реалізації своєї спрямованості та в подоланні перешкод в реалізації цієї

спрямованості. Важливими потребнісно-мотиваційними рисами вільної особистості є домінуюча роль потреби в самоактуалізації та буттєвих цінностей (добра, істини, справедливості тощо).

Звертаючись до інструментальної сторони особистісної свободи, Георгій Олексійович зазначає на важливості «умінь саморегуляції діяльності», що засновуються на рефлексивних механізмах мислення; компетентності (здатності особистості справлятися з задачами, важливими для певної сфери діяльності; реалістичності та неупередженості сприйняття світу, відкритості новому досвіду і спрямованість на пошук істини; якостях, що сприяють самореалізації особистості, – виражають цілісність та гармонійність особистості, та пов'язані з вольовою активністю особистості і сприяють подоланню перешкод в реалізації цілей.

Саме домінування психологічних потреб і мотивів визначає шлях розвитку особистості, який С. Мадді (Maddi, 1971) називає індивідуалістським, що базується на її самодетермінації. А «компетентність» і «самодетермінація» (автономія) – є тими первинними психологічними потребами, які лежать в основі внутрішньо мотивованої активності. А вже за Е. Дессі та Р. Райаном «потреба в компетентності і самодетермінації (автономії) забезпечує можливість зрозумілого пояснення широкого кола дослідницьких і виконавських типів поведінки та ідеї про те, що особистість прагне до розвитку своїх інтересів і здібностей» (Deci & Ryan, 1086).

Соціально-психологічними складовими особистісної свободи Г.О. Балл вважає: діалектичну єдність автономії особистості та її входження в деяку спільність; одночасне включення особистості в різні спільності; готовність поважати інших, що пов'язана з повагою до себе; оволодіння соціокультурними нормами та формування власних «особистісних норм».

Визначені складові характеризують світоглядну позицію особистості, що виражається у власному цілісному світорозумінні і створюють ціннісну основу свободи, відрізняючи позитивну «свободу для» від негативної «свободи від». Ціннісна основа свободи, звичайно, пов'язана з буттєвими цінностями за А. Маслоу (Маслоу, 1999), їх особливою роллю і механізмами функціонування.

Всебічна розробка проблеми особистісної свободи і самодетермінації особистості здійснюється в роботах багатьох відомих українських психологів, зокрема, у дослідженнях, започаткованих в Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України, як цілих лабораторій, так і окремих дослідженнях.

Ряд досліджень, присвячених проблемам гуманізації та гуманітаризації психології, саморозвитку, самоорганізації та самодетермінації особистості в освітньому просторі, виконано С.Д. Максименком та під його безпосереднім керівництвом; М.Й. Боришевським, в працях якого значна увага приділена проблемам активності та самоактивності особистості, саморегуляції, самовдосконалення та самотворення; в межах феноменологічної герменевтики, де психологічна категоризація внутрішньої свободи здійснюється через смислове переживання особистістю своїх відносин зі світом, ставлення до інших людей і до себе, сукупність яких становить загальну ментальну модель світу людини (Смульсон, 2010), її особистісний досвід (Чепелева, 2010), професійне самоздійснення (Кокун, 2012) тощо.

Подальшою розробкою цієї проблеми займаються також, співробітники лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати (Сердюк, 2015; та ін.), працюючи над вивченням технологій самодетермінації розвитку особистості, її

самореалізації та психологічного благополуччя. Отже, в сучасній українській постнекласичній психології на перший план виступають екзистенціальні та трансцендентальні проблеми – проблеми життєвого вибору, смислу, свободи, в яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя.

Психологія людського буття являє собою ту сторону психології суб'єкта, що виникла з появою постнекласичної парадигми. Психологія людського буття стала новим кроком у напрямку розширення ціннісно-сміслових контекстів, в які включалися класичні психологічні проблеми: моральності, свободи, духовності, сенсу життя. У цьому проявляється прагнення у психологічних дослідженнях вийти за усталені в радянській психології рамки категорії «діяльність» і звернутися до поняття «становлення» та «розвитку» психіки *суб'єкта*. У більшості сучасних психологічних досліджень спостерігається зміщення акценту з пізнавальної парадигми дослідження на екзистенціальну, що передбачає вивчення конкретних ситуацій буття людини і цілісного їх розуміння. Таким чином, психологія людського буття, що виникла на постнекласичному етапі розвитку психологічної науки, дозволяє адекватно описати і пояснити багато закономірностей поведінки людей. Оскільки однією із обов'язкових психологічних умов формування людини як суб'єкта є звернення до витоків свого буття, рефлексії ціннісних і сміслових контекстів людської активності – діяльності, спілкування, споглядання тощо. Це передбачає розвиненість навичок самопізнання і саморозуміння, що забезпечують рефлексивне ставлення особистості до себе і сприяють зростанню особистісної цілісності та гармонійності психологічних проявів людини як суб'єкта. Оскільки сучасна людина живе в мінливому середовищі, що стрімко розвивається, то мережеве суспільство, як соціо-культурний контекст становлення сучасної особистості, надає їй безмежну свободу і множинні можливості самоздійснення. Багатовимірність і полідискурсивність сьогоденної дійсності, що утворюється різномірними реальностями, має трансформуючий вплив на особистість, роблячи її, за Т.М. Титаренко, творчою, відкритою, діалогічною, мандруючою, готовою до комунікативних ігор, плюралізму розуміння й прийняття (Титаренко, 2009).

У зв'язку з такими змінами багато положень некласичної психології піддаються ретельному перегляду, зокрема, вказується на недостатність категорії «відображення» для розуміння психічних феноменів, вичерпаність її евристичного потенціалу (Знаков, 2005).

Розвиток постнекласичної методології, що актуалізує питання самодетермінації, саморозвитку, конструювання особистістю себе і своєї картини світу. Проте, вивчення картини світу ускладнюється певними протиріччями, пов'язаними, насамперед, з різними методологічними позиціями авторів.

Висновки до п'ятого розділу

Психологія людського буття являє собою ту сторону психології суб'єкта, що виникла з появою постнекласичної парадигми. Психологія людського буття стала новим кроком у напрямку розширення ціннісно-сміслових контекстів, до яких увійшли класичні психологічні проблеми: моральності, свободи, духовності, сенсу життя. У більшості сучасних психологічних досліджень спостерігається зміщення акценту з пізнавальної парадигми дослідження на екзистенціальну, що передбачає вивчення конкретних ситуацій буття людини і цілісного їх розуміння.

Таким чином, психологія людського буття, що виникла на постнекласичному етапі розвитку психологічної науки, дозволяє адекватно описати і пояснити багато закономірностей поведінки людей. Оскільки однією із обов'язкових психологічних умов формування людини як суб'єкта є звернення до витоків свого буття, рефлексії ціннісних і смислових контекстів людської активності – діяльності, спілкування, споглядання тощо. Це передбачає розвиненість навичок самопізнання і саморозуміння, що забезпечують рефлексивне ставлення особистості до себе і сприяють зростанню особистісної цілісності та гармонійності психологічних проявів людини як суб'єкта.

Оскільки сучасна людина живе в мінливому середовищі, що стрімко розвивається, то мережеве суспільство, як соціо-культурний контекст становлення сучасної особистості, надає їй безмежну свободу і множинні можливості самоздійснення. Багатовимірність і полідискурсивність сьогоденної дійсності, що утворюється різнорідними реальностями, має трансформуючий вплив на особистість, сприяючи творчості та самоактуалізації (Т.М. Титаренко).

У зв'язку з такими змінами багато положень некласичної психології піддаються ретельному перегляду, зокрема, вказується на недостатність категорії «відображення» для розуміння психічних феноменів, вичерпаність її евристичного потенціалу (В.В. Знаков). Розвиток постнекласичної методології, що актуалізує питання самодетермінації, саморозвитку, конструювання особистістю себе і своєї картини світу. Проте, вивчення картини світу ускладнюється певними протиріччями, пов'язаними, насамперед, з різними методологічними позиціями авторів.

У другій половині ХХ сторіччя, при дослідженні Я-концепції українські вчені більшою мірою базувалися на підходах радянської школи психології, проте поступово стали пропонувати нові оригінальні концепції. Серед таких концепцій можна назвати: системно-суб'єктивний підхід (О.В. Киричук), вчинковий підхід щодо розуміння суб'єкта (В. Роменць); поняття «інстанція-Я» (С.Д. Максименко); концепція особистісної світобудови (Т.М. Титаренко); роль Я-образу в забезпеченні виникнення фундаментального почуття ідентичності, самототожності людини (М.Й. Боришевський).

ВИСНОВКИ

Проаналізовано й узагальнено провідні тенденції та закономірності становлення базових парадигм української психології. Опрацьовано аналітичний матеріал і розроблено концептуальну схему, яка розкрила структуру та зміст національного психологічного простору й окреслила базові парадигми української психології. Упродовж дослідження конкретизовано основні особливості становлення та зміни психологічних парадигм.

Концептуальна схема, за якою дослідження становлення та розвитку базових парадигм української психології розглядається у п'яти напрямках, а саме: релігійно-філософська парадигма; парадигма активної особистості, розкрита в психології діяльності; парадигма визначальності інтроспекції, запропонована в теорії Сергія Рубінштейна; гуманістична парадигма й постнекласична парадигми.

Виокремлено наступні вирізнявальні риси кожної з парадигм.

Релігійно-філософська парадигма. Досліджені наукові основи становлення університетської психології в Україні у ХІХ на початку ХХ століть. Під час дослідження були з'ясовані передумови виникнення університетської психології в означений період. Такими передумовами становлення, зокрема, згідно з проведеним дослідженням, виступають релігійно-академічні положення щодо розуміння сутності людини, викладені у публікаціях і рукописах психологічного змісту. За релігійно-академічними положеннями, людина визнається цілісною й унікальною, має свободу волі та думки. У релігійно-академічній парадигмі людський організм визнається як такий, у якому нерозривно, в єдиному цілому співіснують дух, душа і тіло одночасно, а свідомість та самосвідомість людини дозволяють їй творити й аналізувати своє життя в межах індивідуальних морально-етичних принципів.

Становлення релігійно-філософської парадигми відбулося в Києво-Могилянській академії, а згодом у Київській духовній академії. До найяскравіших представників цієї парадигми слід віднести Григорія Сковороду та Памфіла Юркевича. У ХХ столітті розвиток релігійно-філософської парадигми відбувався в рамках «нової релігійної свідомості». Основоположником цієї релігійно-філософської течії вважається Володимир Соловйов. Значний внесок у розвиток релігійно-філософської парадигми зробили такі українські мислителі: Микола Бердяєв, Лев Шестов, Василь Зінковський та ін.

Парадигма психології діяльності. Визначено культурно-історичні витoki підходу до вчинку як предмета дослідження психологічної науки. Зокрема, універсалізм вчинку як центральної категорії системи психологічних знань одним з перших прагнув обґрунтувати С. Л. Рубінштейн. Проте в першій половині ХХ століття головним предметом психологічних досліджень діяльності залишалася мотивація особистості. Але, пройшовши довгий і складний шлях від феноменологічної психології Е. Гуссерля, екзистенціалізму М. Гайдеггера, психоаналізу З. Фрейда, типологій Е. Кречмера та В. Шелдока, рефлексології В. М. Бехтерева, біхевіоризму Е. Толмена через «вчинкові засади рефлексивності» М. М. Бахтіна та психіку як «внутрішнє-буття» С. Л. Рубінштейна, сучасна українська психологія дедалі більше схиляється до думки, що єдиним механізмом, який перебуває у фокусі психічної діяльності є структура вчинку (В.А. Роменець, В.О Татенко, Т.М. Титаренко та ін.).

Парадигма Сергія Рубінштейна. Згідно зі здійсненими дослідженнями, евристичною є висунута Сергієм Рубінштейном парадигма інтроспективності пізнавальної діяльності. Зокрема, у низці досліджень підтверджено роль досвіду як чинника, який визначає конструювання реципієнтом картини світу, що й відзначав Сергій Рубінштейн. Разом із тим, показано, що «простий досвід» (який не впливає з понять і не зводиться до понять) лежить в основі картини світу, доповнюючи, так звані, «прості поняття» – когнітивні конструкти, які, у свою чергу, не впливають із досвіду і не зводяться до досвіду. Це уточнення сув'язності «простого досвіду» та «простих понять» є вагомим результатом здійснених досліджень, які мають теоретико-методологічне значення. Зокрема, відзначений фактор сув'язності «простого досвіду» та «простих понять» простежений у сфері становлення етико-моральних уявлень: соціальної досвід і етичні принципи перебувають у рефлексивній взаємодії. В українській психології визнається значущість наукового доробку Сергія Рубінштейна (Г.С. Костюк, В.А. Роменець, С.Д. Максименко та ін.). Попри це, концепція інтроспекції, створена Сергієм Рубінштейном, досі не набула

належного розвитку в працях теоретичного й експериментального спрямування, хоча її евристичність не викликає сумніву.

Гуманістична парадигма. Гуманістичний підхід розглядається передусім як знищення авторитарних методів та об'єктиваційного підходу до особистості, але при цьому у відчизняній психології зберігається методологія діяльнісного підходу (Л.С. Виготського, П.Я. Гальперіна, О.Р. Лурії, О.М. Леонтьєва). Натомість гуманістична парадигма науковців української діаспори (Г. Ващенко, О. Кульчицького, І. Мірчука, Д. Чижевського, В. Яніва, Я. Яреми та ін.) розглядає особистість як унікальну цілісну гармонійну систему, що відкрита до самоактуалізації на основі християнських цінностей. Особливе значення мають дослідження у межах гуманістичної парадигми, здійснені Г.О. Баллом і Р.С. Трачем.

Постнекласична парадигма. Основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми психології визначено мультипарадигмальність психології. На основі аналізу основних психологічних концепцій, визначено основні напрями української постнекласичної психології, в яких на перший план виступають екзистенціальні та трансцендентальні проблеми – проблеми життєвого вибору, смислу, свободи, в яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Розкрито передумови становлення синергетичної методології постнекласичної української психології. Такий підхід до пізнання особистості привів до того, що поняття «Я» стало стрижневим для сучасної психології, воно досліджувалося багатьма українськими науковцями з різних методологічних підходів (П. Р. Чамата, М. Й. Боришевський, О. М. Кочубейник, І. Д. Бех, Т. Д. Гурлева, В. І. Юрченко, Т. В. Дмитрова).

З'ясовано основні закономірності базових парадигм української психології, а саме:

1. Становлення парадигми завжди відбувається в загальнокультурному контексті. Парадигми, котрі панують у певній галузі дослідження, зокрема й у психології, найтіснішим чином пов'язані з парадигмами в інших дослідницьких галузях і культурною ситуацією загалом.

2. Перехід від однієї парадигми до іншої завжди має діалектичний характер. Зокрема простежується принцип переходу кількісних даних у якість нового знання, а також перехід від одних форм концептуалізації до інших, причому в цьому випадку має місце заперечення попередніх форм концептуалізації.

3. Наукові парадигми ніколи остаточно не втрачають евристичності та культурного значення. Парадигми, поступаючись загальнокультурною актуальністю, стають, по-перше, субкультурними феноменами, по-друге – мають тенденцію, на основі нових знань, повертатися до культурного поля, набуваючи й наукової значущості.

4. Особливістю психологічних парадигм є їхня акцентованість на концептуалізації особистості, зумовлена зміною уявлень про людину загалом і людську особистість зокрема, – є базисом для розвитку будь-якої психологічної парадигми.

Окреслено причини зміни парадигм

Становлення та розвиток релігійно-філософської парадигми в Україні повною мірою відповідало тим тенденціям розвитку психологічного знання, які мали місце в Європі у XIX на початку XX століть. Однак цей розвиток був перерваний з очевидних політичних причин. Відповідно, серед чинників становлення парадигми діяльності також можна бачити ті ж таки політичні причини, зокрема проголошення марксизму єдиною теорією, що має використовуватися науковцями з метою опису та пояснення як матеріального, так і духовного світу. Утім, у становленні парадигми діяльності є й інші причини. Парадигма діяльності, увібравши складники марксистської філософії, акцентувала питання про взаємозв'язок між самосвідомістю та діяльністю людини. Відповідно поняття «особистість» було потрактоване в соціальному контексті, але й у зв'язку з питанням про самореалізацію людини в діяльності, яка розглядалась у найширшому сенсі. Тож, у становленні та розвиткові парадигми діяльності до снаги бачити відображення емансипації людини, її звільнення від релігійних і соціальних упереджень, що були панівними в українській культурі XIX століття.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки має місце подальший розвиток парадигми діяльності. Водночас українські науковці, безперечно, під впливом своїх західних колег, освоюють й інші парадигми. Але й у розвиткові, скажімо, гуманістичної парадигми в Україні, помітні особливості, які зумовлюються впливом психології діяльності. Перехід до постнекласичної парадигми у дослідженнях українських психологів зумовлений світовими тенденціями розвитку психологічної науки, зокрема, тлумаченням особистості як активного суб'єкта життєздійснення.

Кажучи про практичне значення парадигмального підходу в психології, відзначимо, що нині гостро постає питання про нову парадигму освіти; актуалізується й парадигма активної особистості котра розкрита в психології діяльності. Нова парадигма освіти має опосередковувати такі складники: безперервність навчання, спадкоємність і включення особистості до активного освітнього середовища, вміння самостійно керувати творчим процесом і здатність розвивати свої здібності та творчий потенціал.

Отриманні новітні історико-психологічні факти повніше характеризують етапи формування української психології, а також створення завершеної системи знань з історії національної психології.

Науковий керівник НДР,
завідувач лабораторії
загальної психології та історії
психології ім. В.А. Роменця
Інституту психології
імені Г.С.Костюка НАПН України,
доктор психологічних наук , професор

Турбан В.В.